

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ • ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ – ЗАСНОВАНИЙ У 1947 р.
ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 2•2025

Головний редактор

ЧАБАЙ В. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

Редакційна колегія

БОЛТРИК Ю. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

БУЙСЬКИХ А. В., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ГАРДІ С. Е., PhD, Університет ім. Рея Хуана Карлоса, Іспанія

ДЖІНДЖАН Ф., професор, доктор хаб., почесний професор університету Париж 1 Пантеон
Сорбонна, Франція

ЗАЛІЗНЯК Л. Л., професор, доктор історичних наук, Національний університет
«Києво-Могилянська академія»

КАЙЗЕР Е., професор, доктор хаб., Вільний університет Берліну, Німеччина

ОТРОЩЕНКО В. В., професор, доктор історичних наук, Національний університет
«Києво-Могилянська академія»

ПЛАВІНСЬКИЙ М. О., кандидат історичних наук, Варшавський університет, Польща

ПОТЄХІНА І. Д., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

РАБІНОВІЦ А., PhD, Техаський університет в Остіні, Сполучені штати Америки

ФОРНАСЬЄ Й., професор, доктор хаб., Галле-Віттенбергський університет імені Мартіна Лютера,
Німеччина

ШЕВЧЕНКО Т. М., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України (відповідальний секретар)

ARHEOLOGIA

SCIENTIFIC JOURNAL – FOUNDED IN 1947
FREQUENCY: QUARTERLY

KYIV • 2•2025

Editor-in-Chief

CHABAI V. P., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology
of the National Academy of Sciences of Ukraine

Editorial Board

BOLTRYK Yu. V., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
BUIISKYKH A. V., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
DJINDJIAN F., Professor, Dr. Hab., Professor of the University of Paris 1 Pantheon Sorbonne, France
FORNASIER J., Professor, Dr. Hab., Martin Luther University Halle-Wittenberg, Germany
HARDY S. A., PhD, Rey Juan Carlos University, Spain
KAISER E., Professor, Dr. Hab., Free University of Berlin, Germany
OTROSHCHENKO V. V., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy
PLAVINSKI M. O., PhD in History, University of Warsaw, Poland
POTEKHINA I. D., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
RABINOWITZ A., PhD in Classical Archaeology, University of Texas at Austin, the USA
SHEVCHENKO T. M., PhD in History, Institute of Archaeology NAS of Ukraine (Executive Secretary)
ZALIZNIAK L. L., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy

ЗМІСТ

CONTENTS

Статті

- BILYNSKYI O. O. Processes of Early Iron Age Urbanisation of Eastern European Forest-Steppe: The State of the Art
FIALKO O. Ye. Top Women's Jewellery From the Ohuz Kurgan
SHRAMKO I. B. Bronze Mirrors from the Burials of the Skorobir Necropolis
ВОЗНИЙ І. П. Ознайомлення населення північної частини Буковини з вогнепальною зброєю в другій половині XIV—XV ст.

Articles

- 5 БІЛИНСЬКИЙ О. О. Процеси урбанізації раннього залізного віку в східноєвропейському лісо-степу: вступ до теми
32 ФІАЛКО О. Є. Топова жіноча прикраса з кургану Огуз
46 ШРАМКО І. Б. Бронзові дзеркала з поховань курганного некрополя Скоробірів
68 VOZNYI I. P. Familiarising the Population of the Northern Part of Bukovina with Firearms in the Second Half of the 14th — 15th Centuries

Нові відкриття та знахідки

- ÖZ C. A General Evaluation of the Hellenistic Pottery from Myra and Andriake

Discoveries and Recent Finds

- 91 ОЗ Дж. Загальна оцінка елліністичної кераміки з Мири та Андріаке

Історія науки

- КОРОСТ І. І. Комплекс пам'яток території й округи Більського городища: головні підсумки робіт на початковому етапі дослідження

History of Science

- 111 KOROST I. I. The Set of Sites of the Territory and Vicinity of the Bilsk Hillfort: Main Results of the Initial Stage of Research

Хроніка

До 60-річчя Ігоря Готуна

Пам'яті Світлани Бессонової

News Review

147 To the 60th anniversary of Ihor Hotun

149 In memory of Svitlana Bessonova

I. I. КОРОСТ

КОМПЛЕКС ПАМ'ЯТОК ТЕРИТОРІЇ Й ОКРУГИ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА: ГОЛОВНІ ПІДСУМКИ РОБІТ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті представлено підсумки досліджень, проведених на території Більського мікрорегіону в період XVIII — першої половини XX ст. Визначено головні підсумки робіт і здобутки на цьому етапі вивчення Більського городища та його округи. Укладено узагальнену карту пам'яток, відкритих у рамках обраного періоду, систематизовано інформацію про досліджені археологічні об'єкти.

К л ю ч о в і с л о в а: Більський мікрорегіон, територія і округа Більського городища, Західне, Східне, Куземинське укріплення Більського городища, пам'ятки скіфського часу, XVIII — перша половина XX ст., археологічні дослідження (розвідки, розкопки).

Уперше інформація про наявність археологічних пам'яток у межах Більського мікрорегіону наводиться у грамотах, привілеях та інших документах початку XVII ст. Зокрема, першою третьою цього століття датуються повідомлення про діяльність селітроварників на курганному некрополі Скоробір поряд із Більським городищем (Jablonovski 1894, с. 152, 181-182, 187, 623; Супруненко, Шерстюк, Пуголовков 2010, с. 59-65, 82-86).

На топографічних картах Більський археологічний комплекс уперше відобразив Фрідріх Геткант (Getkant 1635; Осадчий, Берест 2020, с. 356). Населений пункт Більськ вказаний на мапі 1640-х рр. Владислава Годзишевського (рис. 1) (Godzieszewski 1934).

© КОРОСТ Ігор Іванович, 2025 — директор Комунальної установи «Історико-культурний заповідник «Більськ» Полтавської обласної ради, аспірант Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка, ORCID: 0000-0002-7191-1149, korost_igor_1987@ukr.net

© Інститут археології НАН України, 2025

Ця стаття відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

Орієнтовно в середині XVII ст., як вважається, цю територію обстежував картограф-інженер Г. Л. Боплан (Beauplan 1648). На одній із його карт (ред. Кордт 1910, к. 32) вказано, що Більське городище датується скіфською епохою. Дані про Більськ фіксуються й на карті 1772 р. Річчі Занонні (Zannoni 1772; Осадчий 2017, с. 288-290) (рис. 2). Надалі в історії вивчення Більського городища фіксується період власне археологічних обстежень, досліджень. Загалом він охоплює часові рамки від останньої чверті XVIII ст. до нинішніх днів. Оскільки в науковій літературі не приділено достатньої уваги питанню періодизації вивчень старожитностей Більського мікрорегіону, автор пропонує власні напрацювання щодо цього. Зокрема, вважаємо, що історію дослідження Більського городища та його округи можна поділити на три етапи:

1) кінець XVIII — середина XX ст. (до початку досліджень під керівництвом Б. М. Гракова, Б. А. Шрамка);

2) друга половина XX — кінець 80-х рр. XX ст. (період проведення масштабних археологічних досліджень під керівництвом Б. А. Шрамка);

3) сучасний період досліджень; його початок пов'язаний у першу чергу із роботами Українсько-німецької археологічної експедиції на чолі з Р. Ролле та В. Ю. Мурзіним, а також експедицій на чолі з І. Б. Шрамко, О. Б. Супрунєнком, І. М. Кулатовою, П. Я. Гавришем.

Перші суто археологічні обстеження на Більському городищі, як відомо, провів О. Ф. Шафонський. Істотно інший рівень підходу до вивчення пам'яток включав опис археологічних об'єктів, фіксацію стану їх збереження. О. Ф. Шафонський, як досвідчений учений, приділив увагу масштабам (потужності) фортифікацій, наявності давніх в'їздів (Шафонський 1871, с. 653-656). Відразу зазначимо, що уточнена зведена інфор-

Рис. 1. Фрагмент карти польсько-московського кордону за Полянвським миром, 1634 р., за: Godziszewski 1934

Fig. 1. A fragment of the map of the Polish-Moscow border under the Treaty of Polianovka, 1634, after: Godziszewski, 1934

мація дослідників про потужність і протяжність валів і ровів Більського городища та його окремих складових, наявність в'їздів, у першу чергу — до Західного та Східного укріплень, нещодавно публікувалася, зокрема за участю автора (Шрамко, Задников, Корост 2018, 2020). Відповідно, у цій публікації значної уваги цьому питанню приділено не буде.

Варто відзначити, що О. Ф. Шафонський зафіксував руйнування оборонних споруд Західного укріплення селітроварниками. Важливо, що вчений також звернув увагу на існування підвищень у межах укріплення. Можна припустити, що йшлося про зольники. О. Ф. Шафонський проаналізував артефакти із території Західного городища та озвучив деякі важливі пам'яткоохоронні аспекти (Шафонський 1851, с. 654) (табл. 1). Дослідник оглядав також Східне укріплення, визначивши довжину валів і ровів цієї пам'ятки (Шрамко, Задников, Корост 2018, с. 79-80) (табл. 2). Указав на об'єднання однією оборонною лінією Східного та Західного укріплень, визначив її довжину та потужність (табл. 3).

Обстеження О. Ф. Шафонського сягали й округи Більського городища. Зокрема, за результатами робіт учений навів інформацію про майдан «Скоробір» та кургани поруч із цим об'єктом (Шафонський 1851, с. 655-656) (табл. 6). Маємо інформацію, що він також побував на території,

де в XVII ст. виникло село Більськ (Шафонський 1851, с. 654-655). Дослідник, вказував і на те, що в Куземіні є старий, розсунутий земляний вал (Шафонський 1851, с. 642-643) (табл. 3).

Наступну інформацію про Більське городище знаходимо в історико-краєзнавчій праці «Записки о Полтавской губернии» М. І. Арандаренка. Дослідник визначив форму Західного укріплення, вказав на чотири в'їзди до нього та наявність двох рядів валів (табл. 1). Ці дані чи не вперше таким чином були зафіксовані. М. І. Арандаренко описав вал Велико-го городища, визначив його довжину (Арандаренко 1848–1852, с. 108-110) (табл. 3); окрему увагу приділив артефактам із Західного укріплення (Супруненко 2021, с. 256-257) (табл. 1). У 1857 р. Філарет (Д. Г. Гумілевський) опублікував опис Західного укріплення. Його матеріали дещо перегукуються з даними обстежень О. Ф. Шафонського (Філарет 1857) (табл. 1). Східне укріплення дослідник розглядав як окрему пам'ятку, що було звичним для того часу (Шрамко, Задников, Корост 2018, с. 80) (табл. 2). Філарет визначив протяжність валу цього укріплення, при цьому він окремо розглядав оборонні споруди Великого укріплення (Філарет 1857, с. 96; 2005, с. 294) (табл. 3). Відзначимо, що він першим в археологічній науці описав Котелевське городище, вказавши

Табл. 1. Підсумки досліджень Західного укріплення Більського городища в період XVIII — першої половини XX ст.
Table 1. Results of research on the Western Fortification of the Bilska hillfort in the period from the 18th — first half of the 20th century

ЗАХІДНЕ УКРІПЛЕННЯ								
Дослідник	Рік обстеження (дослідження)	Характер проведених робіт	Дані про оборонні споруди					Література
			Площа, яку оточують фортифікації	Протяжність валу	Ширина основи валу	Висота валу	Розміри рову	
Шафонський О. Ф.	1784	Огляд території, опис	1,5 верст × 450 саж. (1,60 × 0,96 км)	1450 саж. (3,09 км)	4 саж. (по низу) (8,53 м), 1–2 саж. (по верху) (2,13–4,23 м)	8 саж. (від основи) (17,07 м)	Глибина — 2 саж.(4,23 м), ширина — 2 1/4 саж. (4,23 і 8,53 м)	Шафонський 1851, с. 654
Філарет (Гумілевський Д. Г.)	1857	Огляд території, опис	1,5 верст × 450 саж. (1,60 × 0,96 км)	1450 саж. (3,09 км)		10 саж. (від дна рову до вершини валу) (21,34 м)		Філарет 1857, с. 96
Самоковасов Д. Я.	1873	Опис за результат. опитування шляхом анкетування	80 дес. (87,40 га)	До 5 верст (5,33 км)	9 саж. (19,20 м)		Ширина — 4 саж. (8,53 м)	Макаренко 1917, с. 8
Твердохлебов О. Д.	1888	Опис				6 саж. (12,80 м)		Твердохлебов 1888, с. 113
Бобринський О. О.	1895	Огляд території, опис			3 саж. (по верху) (6,40 м)			Бобринської 1895, с. 125
Анкетування 1901 р.(архів Падалки Л. В.)	1901	Опис				До 10 саж. (21,34 м)	До 7 саж. (14,94 м)	Мокляк 2021, с. 264
Ляскоронський В. Г.	1904	Огляд території, опис	1 квадратна верста (113,81 га)		Аналогічна висоті насипу	4–5, місцями 6–10 саж. (8,53–10,67 м, 12,80–21,33 м)	Ширина — 8–10 саж. (17,07–21,33 м), глибина — 3–6 саж. (6,40–12,80 м)	Ляскоронський 1905, с. 177–178
Падалка Л. В.	1905	Опис; дані опитування	Ширина ділянки — 450 саж. (0,960 км); дані респондентів: площа — понад 100 дес. (109,25 га)	1 ½ версти (16,00 км); 4636 кроків	4 саж. (по низу) (8,53 м), 1 саж. (по верху) (2,13 м)	8 саж. (від основи) (17,07 м); 10 саж. (від дна рову до вершини насипу) (21,33 м); 6–12 арш. (4,27–8,53 м)	Ширина — 2–4 саж.(4,27–8,53 м); глибина — 6–8 арш. (4,27–5,69 м), ширина — 20–25 арш. (14,22–17,78 м)	Падалка 1905, с. 174, 194–196
Городцов В. О.	1906	Огляд території, опис	600 × 500 саж. (1,280 × 1,07 км)		30–34 арш. (21,34–24,18 м)	9 арш.(6,40 м). Висота зовнішнього валу — 1,5 арш. (1,07 м)	Глибина — 5,5 арш. (3,91 м). Ширина по верху — 30 арш. (21,34 м), по низу — понад 8 арш (5,69 м)	Городцов 1911, с. 93, 98, 102–103
Фуке М. К., Потапов О. О.	1927	Огляд території, опис	85 дес.	3,5 км				Мироненко, Супруненко 2021, с. 229
Щербаківський В. М.	1930	Опис	(92,87 га)			8 м		Щербаківський 2017, с. 346

ЗАХІДНЕ УКРІПЛЕННЯ. ФІКСАЦІЯ СТАНУ ЗБЕРЕЖЕННЯ			
Дослідник, рік	Пам'яткоохоронна проблематика	Музейно-наукова проблематика	Література
Фіксація стану збереження внутрішньої території укріплення			
Шафонський О. Ф., 1784 Самоквасов Д. Я., 1873 Бобринський О. О., 1895 Анкетування, 1901 (архів Падалки Л. В.) Ляскоронський В. Г., 1904 Городцов В. О., 1906 Фукс М. К., Потапов О. О., 1927	Розорювання території		Шафонский 1851, с. 654 Макаренко 1917, с. 8 Бобринской 1895, с. 126 Мокляк 2021, с. 264-265, 267-269 Ляскоронський 1905, с. 178 Городцов 1911, с. 93, 95 Мироненко, Супруненко 2021, с. 233
Фіксація стану збереження оборонних споруд укріплення			
Шафонський О. Ф., 1784 Бобринський О. О., 1895 Ляскоронський В. Г., 1904 Падалка Л. В., 1905 Городцов В. О., 1906 Фукс М. К., Потапов О. О., 1927	Руйнування валів селітроварниками Нищення валів ямами правильних форм Розмивання водою ділянок фортифікацій Ділянки зх. та пд.-зах. секторів розмиті Руйнування валів селітроварниками та скарбошукачами Інтенсивне нищення оранкою валів у південній частині Руйнування валів селітроварними об'єктами. Фіксація 24 майданоподібних споруд: 23 — із внутрішньої сторони валу, 1 — із зовнішньої. Опис значної кількості грабіжницьких ям і канал у валах, засвідчення процесу скарбошукацтва Розмиття водою валу в південно-західному кутку — вершина насипу зруйнована, у структурі валу — прошарки попелистої землі із зовнішньої та внутрішньої сторін Руйнація вн. частини валу майже по всій протяжності		Шафонский 1851, с. 654 Бобринской 1895, с. 125-126 Бобринской 1895, с. 127 Ляскоронский 1905, с. 178 Падалка 1905, с. 194-195 Городцов 1911, с. 103 Городцов 1911, с. 101 Городцов 1911, с. 101-102 Городцов 1911, с. 103 Мироненко, Супруненко 2021, с. 229.
Відомості про окремі (випадкові) знахідки			
Арандаренко М. І., 1840-і (?) Самоквасов Д. Я., 1873		Факт виявлення сталевих стріл, пробійників і близько 20 фунтів ваги панцира давніх часів Траплялися знахідки «куль, стріл, монети, але такі не збереглися...» ¹	Арандаренко 1852, с. 109 Макаренко 1917, с. 9

¹ Тут і далі переклад з російської належить автору.

Анкетування, 1901 (архів Падалки Л. В.)		Місцевими жителями знайдено «кулі, обточене кругле каміння, кістки, глиняні товсті черепки»	Мокляк 2021, с. 265, 268-269
Падалка Л. В., 1905		Зафіксовано знахідки залізних вістер стріл	Падалка 1905, с. 174
Городцов В. О., 1906		У межах фортеці місцевий житель знайшов злиток золота	Городцов 1911, с. 158
Тахтай О. К., 1928		Організація передачі до Полтавського музею залізного меча скіфського часу, виявленого мешканцями села в окрузі укріплення	Тахтай 1928, с. 287

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАХІДНОГО УКРІПЛЕННЯ		
Підсумок (здобуток)	Дослідник(и), рік	Посилання
Описано численні ями, підвищення, вали на теренах укріплення (у внутрішній стороні валу та біля неї), але не визначено їх природу та призначення Засвідчено, що в верхніх шарах насипу валу укріплення фіксуються кістки тварин (у т.ч. кабана та козулі), іноді й людські рештки Уперше зафіксовано, що з насипу валу та території укріплення походять ліпна кераміка типових скіфських зразків з характерним скіфським орнаментом. Відзначено випадки виявлення античної кераміки, прясел, ручних жернов, кам'яних точилок та точильних плит, каміння для метання, уламків бронзових казанів та вістер стріл Фіксування майданів із внутрішньої сторони валу укріплення та поруч із ним Опис знаходження у валах укріплення та в його межах кісток тварин і людей, а також типової скіфської кераміки (поливні чаші, пузаті горщики, чарки з високими ручками) з характерним скіфським орнаментом (трикутники, точки й т.д.) Зафіксовано майдани із внутрішньої сторони валів укріплення. Відзначено наявність насипів (довжиною 30–85 кроків та висотою 3–5 арш.) по обидва боки входів в укріплення Уперше знято профілі (4 од.) оборонних споруд укріплення. Зафіксовано додатковий вал біля рову Проведено перші археологічні дослідження оборонних споруд укріплення (чотири траншеї для вивчення валу, рову та майданоподібної споруди у фортифікаційному насипі) Уперше археологічно доведено наявність древнього в'їзду до Західного укріплення (зі сходу) і те, що рів оточував кільцем укріплення Здійснено припущення, що на території укріплення міг бути внутрішній рів Висловлено думку, що вали укріплення споруджено із ґрунту із вмістом культурних решток із внутрішньої території Аргументоване припущення, що вал насипався дещо пізніше після створення зольників Зафіксовано глясіс перед ровом (на ділянці крутого схилу до р. Суха Грунь)	Бобринський О. О., 1895 Ляскоронський В. Г., 1904 Падалка Л. В., 1905 Городцов В. О., 1906 Фукс М. К., Потопов О. О., 1927	Бобринской 1895, с. 126-127 Ляскоронский 1905, с. 178 Падалка 1905, с. 194-195 Городцов 1911, с. 96, 102-103 Городцов 1911, с. 95-99 Городцов 1911, с. 99 Городцов 1911, с. 97 Городцов 1911, с. 120 Мироненко, Супруненко 2021, с. 229
Дослідження внутрішньої території		
Згадка про «невеликі насипи» на території Західного укріплення	Шафонський О. Ф., 1784	Шафонский 1851, с. 654

Зафіксовано численні заглибини в межах укріплення, але не визначено їх походження та призначення	Бобринський О. О., 1895	Бобринской 1895, с. 126
Інформація про випадки виявлення людських поховань у межах укріплення		Бобринской 1895, с. 127
Фіксація підвищень на теренах укріплення	Ляскоронський В. Г., 1904	Ляскоронский 1905, с. 178
Відзначено великі в діаметрі невисокі насипи із попелу, дрібних кісток тварин та уламків ліпної кераміки	Падалка Л. В., 1905	Падалка 1905, с. 195
Вперше проведено археологічні дослідження майданоподібних споруд у межах укріплення (траншеї 5–8). Визначено, що ці споруди більш пізнього походження. Їх кількість у межах укріплення — 24 од.		Городцов 1911, с. 95-102
Знято план розташування зольників у межах укріплення. Зафіксовано кількість об'єктів — 35 од.		Городцов 1911, с. 93-94, 96, 103
Перші археологічні розкопки зольників на теренах укріплення (зольники 1–8)	Городцов В. О., 1906	Городцов 1911, с. 103-118
Запропоновано датування появи зольників на теренах укріплення (до зведення фортифікацій), а також припинення їх існування. Вказано на можливе одночасне припинення функціонування зольників та укріплення		Городцов 1911, с. 150
Проведення перших археологічних досліджень християнських поховань у межах Більського городища взагалі та укріплення зокрема		Городцов 1911, с. 118-119
Відзначено наявність попелищ	Фукс М. К., Потопов О. О., 1927	Мироненко, Супруненко 2021, с. 233
Відзначено наявність зольників у межах укріплення	Щербаківський В. М., 1930	Щербаківський 2017, с. 346
Публікація окремих знахідок із території укріплення за результатами проведених розвідок	Ляпушкін І. І., 1940	Ляпушкін 1947, с. 126

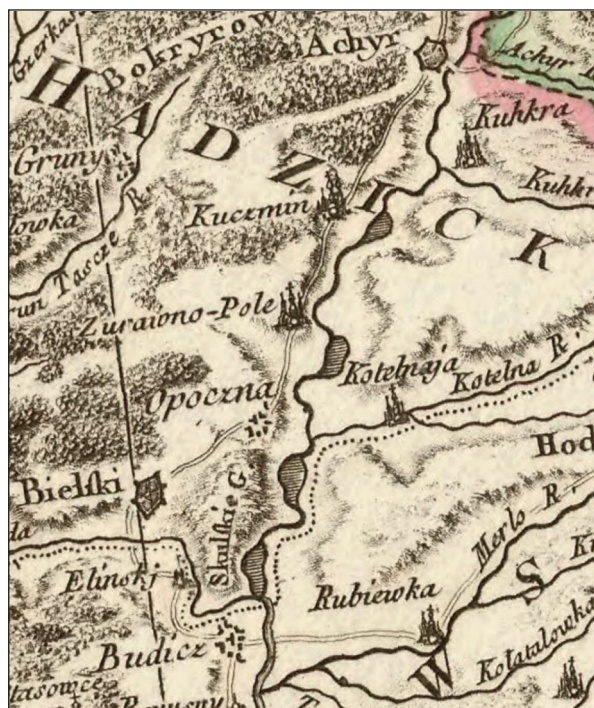

Рис. 2. Фрагмент "Karta granic Polski, y Russyi, zawieraiąca część południową Ukrainy przeciąg Dniepru, zaczawszy od Kiiowa, aż do Samary". Р. Занноні, 1772 р.

Fig. 2. Fragment of the "Map of Poland's and Russia's borders including the southern part of Ukraine and the Dniester's flow starting from Kyiv up to Samara". Ricci Zannoni, 1772.

на його локалізацію та розміри (Филарет 1857, с. 94-96; 2005, с. 294) (табл. 7).

Важливу інформацію про Більське городище опублікував 1873 р. Центральний статистичний комітет. Збір матеріалів проводився з ініціативи Д. Я. Самоквасова. Серед наведених даних — межі та площа Західного укріплення, потужність оборонних споруд, також описано входи, згадано про окремі знахідки (Макаренко 1917, с. 8-9) (табл. 1). Щодо Східного укріплення подано інформацію про захисну лінію, форму фортеці, в'їзди до неї — з півночі, півдня, сходу (табл. 2). Указано, що Західне та Східне городища мають спільний вал (Макаренко 1917, с. 9; Шрамко, Задніков, Корост 2018, с. 80; Шрамко, Задніков, Корост 2020, с. 26) (табл. 3).

У 1888 р. О. Д. Твердохлебов при описі Котельви (Твердохлебов 1888, с. 113-130) згадав Скельське та Більське городища. Щодо останнього він зазначив: «...Складається із двох городищ, об'єднаних спільним валом, що тягнеться з прилягаючим до нього ровом від м. Куземин за села Заїченці, Глинськ і Лазьки на відстань 26 верст» (Твердохлебов 1888, с. 113) (табл. 1–3). О. Д. Твердохлебов, крім того, опи-

Табл. 2. Підсумки досліджень Східного укріплення Більського городища в період XVIII — першої половини XX ст.

Table 2. Results of the research of the Eastern fortification of the Bilska hillfort in the period from the 18th to the first half of the 20th century

Дослідник	Рік обстеження (дослідження)	Характер проведених робіт	Дані про оборонні споруди					Література
			Площа, яку оточують фортифікації	Протяжність валу	Ширина основи валу	Висота валу	Розміри рову	
Шафонський О. Ф.	1784	Огляд території, опис		399 саж. (0,851 км)				Шафонський 1851, с. 655
Філарет (Гумілевський Д. Г.)	1857	Огляд території, опис		399 саж. (0,851 км)				Філарет 1857, с. 96
Самоковасов Д. Я.	1873	Опис за результатами опитування шляхом анкетування		5 верст (5,33 км)	9 саж. (19,20 м)		4 саж. (8,53 м)	Макаренко 1917, с. 9
Твердохлебов О. Д.	1888	Опис						Твердохлебов 1888, с. 113
Анкетування 1901 р. (архів Падалки Л. В.)	1901	Опис	150 дес. (163,88 га)			До 10 саж. (21,33 м)	До 7 саж. (14,94 м)	Мокляк 2021, с. 264, 267
Ляскоронський В. Г.	1904	Огляд території, опис	70 дес. (76,48 га)	Трішки менше 800 саж. (1,71 км)		1–2 саж. (у західному секторі) і (2,13–4,27 м), у східному — у 2–3 рази вище (за обмірами від дна рову)	Не більше 1 саж. у західній частині (2,13 м), 5–7 саж. у східній (10,67–14,94 м)	Ляскоронський 1905, с. 175–177
Падалка Л. В.	1905	Опис, дані опитування	Дані респондентів: 70 дес. (76,48 га)	5383 кроки		7–12 саж. (14,94–25,60 м)	Глибина — 5–7 арш. (3,56–4,98 м)	Падалка 1905, с. 174, 194–196
Городцов В. О.	1906	Огляд території, опис		5383 кроки (дані В. П. Шутки)	25 арш. (17,78 м)	6 арш. (4,27 м). Висота додаткового валу в формі гліасіу — 1–2 арш. (2,13–4,27 м)	Глибина — 5 арш. (3,56 м); ширина — 20 арш. (14,22 м)	Городцов 1911, с. 127
Фукс М. К., Потапов О. О.	1927	Огляд території, опис	75 дес. (81,94 га)	Понад 4 км				Мироненко, Супруненко 2021, с. 229

СХІДНЕ УКРІПЛЕННЯ. ФІКСАЦІЯ СТАНУ ЗБЕРЕЖЕННЯ			
Дослідник, рік	Пам'яткоохоронна проблематика	Музейно-наукова проблематика	Література
Фіксація стану збереження внутрішньої території укріплення			
Шафонський О. Ф., 1784	Внутрішня територія вкрита лісами та садками		Шафонский 1851, с. 655
Філарет (Гумілевський Д. Г.), 1857	Майданчик фортеці та її фортифікації заросли лісами		Филарет 1857, с. 96
Самоквасов Д. Я., 1873	Ділянки в межах укріплення вкриті лісом, а одна розорюється		Макаренко 1911, с. 9
Анкетування, 1901 (архів Падалки Л. В.)	Вказано, що територія Східного укріплення частково розорюється, частково вкрита лісом		Мокляк 2021, с. 264, 267
Падалка Л. В., 1905	2/3 території вкриті лісом, інші ділянки — розорюються		Падалка 1905, с. 195
Ляскоронський В. Г., 1904	Частина території розорюється, західний сектор вкритий лісом		Ляскоронский 1905, с. 174
Городцов В. О., 1906	Твердження, що укріплення — найбільше у складі всього комплексу та найкраще збережене		Городцов 1911, с. 93
Городцов В. О., 1906	Третина території розорюється, 2/3 — вкриті лісом		Городцов 1911, с. 127
Фукс М. К., Потапов О. О., 1927	Фіксування розорювання частини території		Мироненко, Супруненко 2021, с. 233
Фіксація стану збереження оборонних споруд укріплення			
Фукс М. К., Потапов О. О., 1927	Руйнування східного в'їзду до укріплення		Мироненко, Супруненко 2021, с. 229
Відомості про окремі (випадкові) знахідки			
Анкетування, 1901 (архів Падалки Л. В.)		Жителі знайшли «бомбу» та «зброю у вигляді піки»	Мокляк 2021, с. 265, 269

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СХІДНОГО УКРІПЛЕННЯ		
Підсумок (здобуток)	Дослідник(и), рік	Посилання
Фіксація стану збереження внутрішньої території укріплення		
Зафіксовано другий вал зі східної сторони укріплення (½ — 2 аршини висоти)		
Відзначено, що в насипі валів укріплення трапляються знахідки: оббите каміння та уламки древньої кераміки (товстостінної, грубої глини, слабого обпалу та з примітивним орнаментом)	Ляскоронський В. Г., 1904	Ляскоронский 1905, с. 177
Зафіксовано другий захисний вал навколо укріплення	Падалка Л. В., 1905	Падалка 1905, с. 195
Фіксація додаткового валу із зовнішньої сторони рову фактично по всій окружності укріплення. Знято два профілі оборонних споруд	Городцов В. О., 1906	Городцов 1911, с. 93, 127
Відзначено глясіс перед ровом (зі сторони Ворскли)	Фукс М. К., Потапов О. О., 1927	Мироненко, Супруненко 2021, с. 229
Дослідження внутрішньої території		
Відзначено поглиблення вздовж внутрішньої сторони валу	Падалка Л. В., 1905	Падалка 1905, с. 195
Зафіксовано зольник у південно-західній частині укріплення	Городцов В. О., 1906	Городцов 1911, с. 127
Зафіксовано вибірку ґрунту вздовж внутрішньої сторони валу	Фукс М. К., Потапов О. О., 1927	Мироненко, Супруненко 2021, с. 232-233
Відзначено наявність попелищ у межах укріплення		

Табл. 3. Підсумки досліджень Великого укріплення Більського городища в період XVIII — першої половини XX ст.

Table 3. Results of the research of the Great Fortification of the Bilska hillfort in the period from the 18th to the first half of the 20th century

Дослідник	Рік обстеження (дослідження)	Характер проведених робіт	Дані про оборонні споруди					Література
			Площа, яку оточують фортифікації	Протяжність валу	Ширина основи валу	Висота валу	Розміри рову	
Шафонський О. Ф.	1784	Огляд території, опис		26 верст і 79 трьох арш. саж. (27,9 км)		Від дна рову до вершини — більше 10 саж. (21,60 м)		Шафонський 1851, с. 655-656
Арандаренко М. І.	1840-і (?) роки	Опис						Арандаренко 1852, с. 109
Філарет (Гумілевський Д. Г.)	1857	Огляд території, опис		26 верст (27,73 км)	20 арш. (14,22 м)	12 арш. (8,53 м)	Ширина — 15 арш. (10,66 м)	Філарет 1857, с. 96
Самоковасов Д. Я.	1873	Опис за результатами опитування шляхом анкетування		40 верст (42,67 км)				Макаренко 1917, с. 9
Твердохлебов О. Д.	1888	Опис		26 верст (27,73 км)				Твердохлебов 1888, с. 113
Бобринський О. О.	1895	Огляд території, опис	10 × 6 верст (10,66 × 6,40 км)	23 верст (24,53 км)				Бобринської 1895, с. 126-127
Анкетування 1901 р. (архів Падалки Л. В.)	1901	Опис		30-35 верст (32-37,33 км)				Мосляк 2021, с. 265, 267
Ляскоронський В. Г.	1904	Огляд території, опис				2-3 саж. (4,32-6,48 м)		Ляскоронський 1905, с. 175
Падалка Л. В.	1905	Опис, дані опитування	Дані респондентів: 30 верст (32 км)	5383 кроки	7-10 саж. (15,12-21,6 м)	7-8 саж. (15,12-17,28 м)	Глибина — 6-8 арш. (4,26-5,69 м), ширина — 20-25 арш. (14,22-17,78 м)	Падалка 1905, с. 174, 194-196
Городцов В. О.	1906	Огляд території, опис	10 × 6 верст (10,66 × 6,40 км)	Приблизно 30 верст (32 км)	30 арш. (21,33 м)	5 арш. (3,55 м)	Ширина — 25 арш. (17,78 м)	Городцов 1911, с. 93, 119
Грінченко В. А.	1921	Опис		30 верст				Грінченко 1925, с. 17
Фуке М. К., Потапов О. О.	1927	Огляд території, опис	4000 дес. (4370 га)	28 км				Мироненко, Супруненко 2021, с. 228-229
Щербаківський В. М.	1930	Опис		Понад 28 км				Щербаківський 2017, с. 346

ВЕЛИКЕ УКРІПЛЕННЯ. ФІКСАЦІЯ СТАНУ ЗБЕРЕЖЕННЯ			
Дослідник, рік	Пам'яткоохоронна проблематика	Музейно-наукова проблематика	Література
Фіксація стану збереження внутрішньої території укріплення			
Шафонський О. Ф., 1784	Згадка про старий розсунутий вал у Куземині		Шафонский 1851, с. 642
Городцов В. О., 1906	Під час дослідження зольника 9 виявлено сліди грабіжницьких ям		Городцов 1911, с. 122, 124
	Відзначено, що територія городища була більш залісненою за скіфських часів		Городцов 1911, с. 153
	Часткова відсутність (через руйнацію) валу в Куземині		Ляскоронский 1905, с. 174
Ляскоронський В. Г., 1904	Гарний стан збереження оборонних споруд та зовнішньої території укріплення (заросла лісом). Фортифікації на ділянці понад річковою долиною Ворскли – найкраще збережені		Ляскоронский 1905, с. 175
	Ділянка валів від с. Більськ до с. Глинське розорюється		Ляскоронский 1905, с. 180
Фіксація стану збереження оборонних споруд укріплення			
Городцов В. О., 1906	Руйнація валу внаслідок закладання довгої ями біля хут. Вика (Висіча (?))		Городцов 1911, с. 102
	Попри місця, де є розмиття рову та підорювання валу, ділянка оборонних споруд на північ від Західного укріплення краще збережена, ніж на південь від цього ж укріплення		
	Вал у с. Куземин зберігся дуже погано, фіксується лише в маєтках поміщиків		Городцов 1911, с. 119
	Фортифікації від Куземина до крайньої півдні точки городища та далі до хутора Висіча (?) — дуже гарного стану збереження		
Фукс М. К., Потапов О. О., 1927	Відзначено на відсутність валу в Куземині (найбільша «перерва» у складі всього комплексу)		Мироненко, Супруненко 2021, с. 230
Відомості про окремі (випадкові) знахідки			
Мельникова І. С., 2006		Інформація про передачу до Полтавського музею в 1952 р. вінця горщика, орнаментованого наліпним валиком із пальцевими вдавленнями з уроч. Більське Озеро	Мельникова 2006, с. 30

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЕЛИКОГО УКРІПЛЕННЯ		
Підсумок (здобуток)	Дослідник(и), рік	Посилання
Археологічні дослідження оборонних споруд		
Зафіксовано другий вал зі східної сторони укріплення (½ — 2 аршини висоти)	Ляскоронський В. Г., 1904	Ляскоронский 1905, с. 177
Визначено, що біля рову Великого укріплення (з його зовнішньої сторони) прокладався ще один вал, паралельний основному	Шафонський О. Ф., 1784	Шафонский 1851, с. 656

Знято п'ять профілів оборонних споруд Зафіксовано, що на південь від Східного укріплення й до хут. Вісича (?) рів — з обох сторін валу Визначено, що ширина валу мала сприяти пересуванню військ по ньому. Висловлена думка про розміщення оборонної стіни чи тину на валу Припущення про первісне прокладання рову навколо городища (суцільно) Зафіксовано глясіс перед ровом на маршруті від Східного укріплення до повороту оборонних споруд у с. Куземин, а також у цілому на ділянках схилів Визначено сліди примикання фортифікацій Великого укріплення до Східного та Західного (без засипання рову). Зазначено, що це є типовим для городищ Слобожанщини, але відмінним для городищ на Дінці Відзначено відмінність оборонних споруд Великого укріплення на різних ділянках: у західних та південних секторах — схожість із Західним укріпленням; східна огорожа, особливо на південь від Східного укріплення, схожа з останнім. Визначено, що вали Великого укріплення звали «більш менш одночасово» зі Східним та Західним Зафіксовано поглиблення вздовж зовнішнього боку валу на ділянці від Східного укріплення до крайньої південної точки городища	Городцов В. О., 1906 Фукс М. К., Потапов О. О., 1927	Городцов 1911 с. 93, 95-96, 119 Городцов 1911, с. 119 Городцов 1911, с. 151 Мироненко, Супруненко 2021, с. 229-233
Дослідження внутрішньої території		
Зафіксовано два кургани за 3 версти від с. Більськ по дорозі на Глинськ Вказано на малу кількість пам'яток у межах Великого укріплення, зольників виявлено лише чотири (один — у Куземині (під валом), три — південніше Західного укріплення) Відзначено, що зольники в уроч. Царина Могила є своєрідним продовженням лінії розміщення зольників Західного укріплення. Укладено план розташування попелищ у межах уроч. Царина Могила, визначено, що вони хронологічно близькі до зольників Західного укріплення Визначено, що оборонні споруди зведено після формування зольників Уперше проведено археологічні дослідження на поселенських пам'ятках Великого укріплення. Здійснено розкопки (дев'ять траншей) на зольнику 1 в уроч. Царина Могила Зафіксовано наявність зольників у Куземині (південно-східний кут городища), в уроч. Царина Могила та, вірогідно, у південно-західному секторі Великого укріплення Висловлено припущення, що Більське озеро може датуватися скіфським часом	Ляскоронський В. Г., 1904 Городцов В. О., 1906 Фукс М. К., Потапов О. О., 1927	Ляскоронський 1905, с. 179 Городцов 1911, с. 119-120 Городцов 1911, с. 96, 120 Городцов 1911, с. 119-122 Городцов 1911, с. 120-127 Мироненко, Супруненко 2021, с. 233 Мироненко, Супруненко 2021, с. 231

сав пагорб із назвою Замок неподалік Куземина (Твердохлебов 1888, с. 113) (табл. 7).

У 1895 р. Більське городище оглянув граф, сенатор, голова Імператорської археологічної комісії О. О. Бобринський. Учений обстежив Західне укріплення: зафіксував його форму (неправильного чотирикутника), визначив площу, розміри валу й рову. Окрему увагу він приділив пам'яткоохоронній проблематиці, зафіксував чотири в'їзди до укріплення (згідно сторін світу). Західний та східний із них учений вважав головними. Висловив сумнівну нині думку про те, що в усіх в'їздах раніше розмі-

щувалися сторожові вежі й будівлі (Бобринської 1897, с. 125-127). Зауважимо, що О. О. Бобринський Більським городищем вважав тільки Західне укріплення (Шрамко 1987, с. 7). Археологічні предмети із території цієї пам'ятки учений відніс до скіфської епохи, зауваживши, що серед них є знахідки: «глибоких чаш з вузьким бортиком, покритих поливою, низеньких пузатих горщиків і чарок (черпаків - Автор) з високою ручкою» (Бобринської 1895, с. 127). Зазначив, що вироби з кераміки оздоблені звичними скіфськими узорами, трикутниками, крапками. На поверхні укріплення, за даними О. О. Бо-

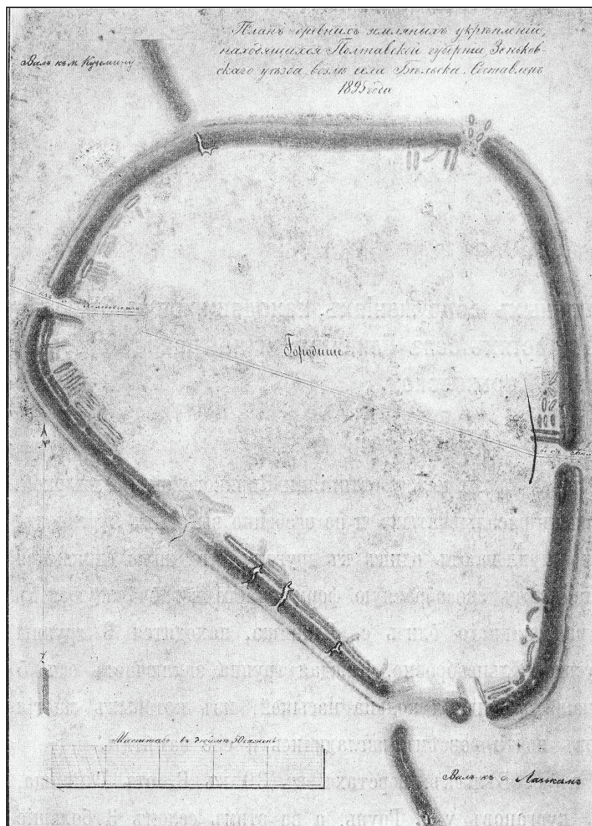

Рис. 3. План Західного укріплення Більського городища, за: Бобринской 1897

Fig. 3. Plan of the Western fortification of the Bilsk hillfort, after: Бобринской 1897

бринського, фіксувалися «уламки великих грубих (ліплених) горщиків з вінцями, прикрашеними проколами» (Бобринской 1895, с. 127). Учений виокремив знахідки античної кераміки та уламки кістяних виробів. Указав на часте виявлення місцевим населенням тут значної кількості археологічних предметів – кераміки, прясел, каміння для метання, уламків бронзових котлів, вістер стріл. Навів дані про виявлення в межах укріплення людських поховань (Бобринской 1897, с. 127) (табл. 1).

Підсумком обстежень О. О. Бобринського стало укладання першого детального схематичного плану Західного укріплення (Бобринской 1897, с. 126; Шрамко, Задніков, Корост 2020, с. 26-27) (рис. 3) (табл. 7). Дослідник згадав також про Східну фортецю (Бобринской 1897, с. 127). Останню він розглядав окремо, поза єдиним комплексом. Учений також виокремлював оборонні споруди Великого укріплення, зафіксував їх лінію проходження та площу, яку вони охоплюють (Бобринской 1897, с. 126-127) (табл. 3). Дослідник говорив про існування Замкової гори в Куземіні (Бобринской 1897,

с. 127) (табл. 8). За результатами обстежень в уроч. Скоробір учений визначив локалізацію комплексу, що поєднує понад 1000 хаотичних підвищень і насипів, серед яких є майдани (табл. 6). Відзначив три ряди курганів (разом — 20 насипів) (Бобринской 1897, с. 128).

Як бачимо, ще наприкінці XIX ст. об'єкти Більського городища (Західне, Східне, Велике укріплення) авторитетні дослідники на кшталт О. О. Бобринського розглядали окремо, без належності до єдиного масштабного комплексу. При цьому вже публікуються дані (наприклад, Д. Я. Самоквасов, О. О. Твердохлебов) про об'єднання двох великих фортець Більська єдиним захисним валом. Важливо, що вже в цей час фіксуються перші спроби визначення культурно-хронологічних позицій пам'яток, датування окремих виявлених артефактів скіфським часом.

Важлива інформація про Більський археологічний комплекс міститься у відповідях на опитування, яке проводив полтавський губернатор перед XII Археологічним з'їздом в Харкові в 1902 р. (Мокляк 2021, с. 261-270). Зокрема, матеріали містять інформацію про те, що в Куземіні наявний вал у вигляді укріплення. Припускаємо, що це перша згадка про Куземинське укріплення. У даних опитування вказано, що оборонний насип фіксується в Куземіні та простягається до Більська (Мокляк 2021, с. 264-265). Наведено також інформацію про два городища в с. Більськ. Представлено окремі дані про внутрішню площу, захисні конструкції Західного укріплення, знахідки з його території (Мокляк 2021, с. 264-267) (табл. 1).

Важливо, що Східне укріплення описується в матеріалах як Попова лука. Матеріали містять інформацію про схожість захисних споруд Західного й Східного городищ. Наведено також дані про чотири входи до кожного з них. Описано випадкові знахідки (Мокляк 2021, с. 264-265, 269) (табл. 1-2). У матеріалах також визначено довжину фортифікаційної лінії Великого укріплення (Мокляк 2021, с. 265, 267) (табл. 3).

Важливий внесок у дослідження пам'яток Більського мікрорегіону зробив В. Г. Ляскоронський. У 1904 р. він оглянув городище, уклавши його схематичний план (Ляскоронський 1907, с. 174) (рис. 4: 1) (табл. 8). Значну увагу приділив Західному та Східному укріпленням. Знахідки із цих двох масштабних поселенських об'єктів В. Г. Ляскоронський детально описав. Важливо, що він уклав плани укріплень (Ляскоронський 1907, с. 176-177) (рис. 4: 2-3). При

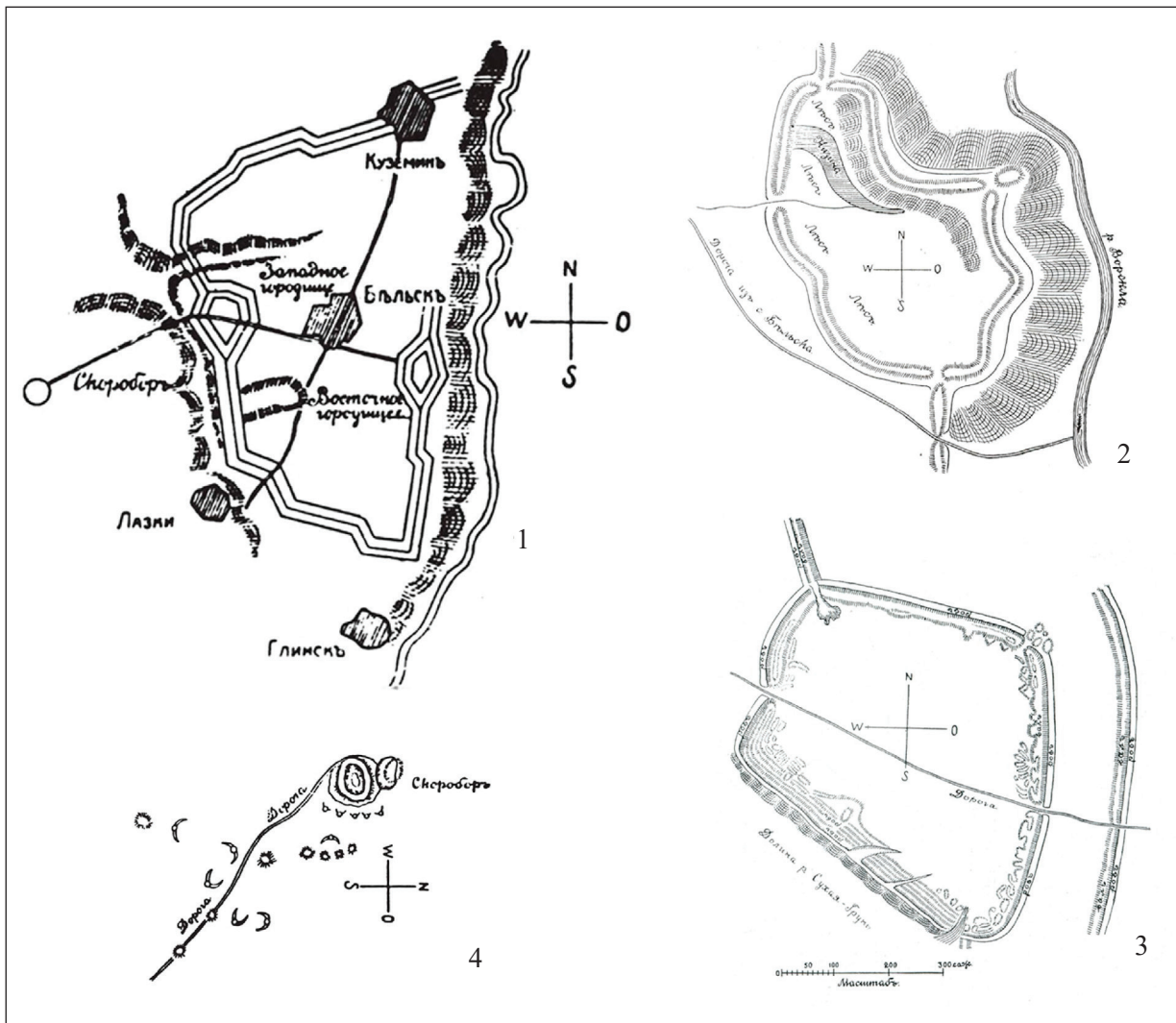

Рис. 4. Плани, укладені В. Г. Ляскоронським (за: Ляскоронский 1907): 1 — Більське городище, 2 — Східне укріплення Більського городища, 3 — Західне укріплення Більського городища, 4 — могильник Скоробір
 Fig. 4. Plans drawn up by V. H. Liaskoronskyi (after: Liaskoronskyi 1907): 1 — Bilsk hillfort, 2 — Eastern fortification of the Bilsk hillfort, 3 — Western fortification of the Bilsk hillfort, 4 — Skorobir necropolis

цьому слід зауважити, що план Східного укріплення Більського городища став першим в археологічній науці (табл. 8). В. Г. Ляскоронський Західне та Східне називав городищами-гігантами (Ляскоронский 1907, с. 174).

Щодо Західного укріплення, то дослідник визначив його форму (неправильний семикутник), площу; указав дані про фортифікації та ділянки їх руйнування; визначив чотири входи (в'їзди) до цієї фортеці (Ляскоронский 1907, с. 177-178). Предмети з території укріплення датував скіфським часом (Ляскоронский 1907, с. 177-178) (табл. 1).

Зауважимо, що саме В. Г. Ляскоронський перший дав назву Східному та Західному укріпленням (Шрамко, Задников, Корост 2018, с. 80). Описуючи вали Великого укріплення, архео-

лог називає їх «змієвими» (Ляскоронский 1907, с. 174, 178) (табл. 8). Він зміг визначити внутрішню площу Великого укріплення (табл. 3). За спостереженнями вченого, загальна форма всього городища близька до неправильного трикутника (Ляскоронский 1907, с. 174). В. Г. Ляскоронський також першим із дослідників виявив внутрішній (Південний) вал та позначив об'єкт на плані (Ляскоронский 1907, с. 178; Шрамко, Задников, Корост 2020, с. 28) (табл. 5, 8).

Дослідник за результатами обстежень вказав розміри Східного укріплення (площу та дані про оборонні споруди). Першим зауважив, що у східному секторі цієї фортеці наявні два ряди валів (висотою від 0,5 до 2 арш.). За його даними, у насипах валів фіксуються знахідки: каміння та уламки древньої керамі-

спорудження стане предметом жвавого обговорення (Шрамко, Задников, Корост 2018, с. 80-81).

В. Г. Ляскоронський провів також обстеження в уроч. Скоробір, помилково зафіксувавши тут два городища. При цьому він виявив ряд кур-

Табл. 4. Підсумки досліджень Куземинського укріплення Більського городища в період XVIII — першої половини XX ст.

Table 4. Results of the research of the Kuzemyn fortification of the Bilsk hillfort in the period from the 18th to the first half of the 20th century

Підсумок (здобуток)	Дослідник(и), рік	Посилання
Фіксація стану збереження внутрішньої території укріплення		
Уперше засвідчено існування Куземинського городища. Вказано, що його вали дотичні до оборонної лінії Великого укріплення	Городцов В. О., 1906	Городцов 1911, с. 93–94, 119
Заперечно наявність укріплення	Фукс М. К., Потапов О. О., 1927	Мироненко, Супруненко 2021, с. 228, 232
Відзначено наявність укріплення	Щербаківський В. М., 1930	Щербаківський 2017, с. 346

КУЗЕМИНСЬКЕ УКРІПЛЕННЯ. ФІКСАЦІЯ СТАНУ ЗБЕРЕЖЕННЯ			
Дослідник, рік	Пам'яткоохоронна проблематика	Музейно-наукова проблематика	Література
Фіксація стану збереження території та оборонних споруд укріплення			
Щербаківський В. М., 1930	Рештки «форту» сильно заорані		Щербаківський 2017, с. 346

Табл. 5. Підсумки досліджень внутрішнього («Південного») валу Більського городища в період XVIII — першої половини XX ст.

Table 5. Results of the research of the inner (“Southern”) rampart of the Bilsk hillfort in the period from the 18th to the first half of the 20th century

Підсумок (здобуток)	Дослідник(и), рік	Посилання
Перша фіксація валів із ровом за 60 саж. (129,6 м) на схід від Західного укріплення (із нанесенням на картографічні матеріали)	Ляскоронський В. Г., 1904	Ляскоронський 1905, с. 178, 180; Шрамко, Задников, Корост 2020, с. 28-29
Опис поруйнованих оранкою залишків валу в межах Більського городища, перше позначення об'єкта на плані фортеці	Городцов В. О., 1906	Городцов 1911, с. 93-94
Фіксація решток валу на північний схід від с. Більськ	Фукс М. К., Потапов О. О., 1927	Мироненко, Супруненко 2021, с. 232
Відображення на картографічних матеріалах решток валу	Щербаківський В. М., 1930	Щербаківський 2017, с. 346-347

ПІВДЕННИЙ ВАЛ			
Дослідник, рік	Пам'яткоохоронна проблематика	Музейно-наукова проблематика	Література
Фіксація стану збереження території та оборонних споруд укріплення			
Ляскоронський В. Г., 1904	Зафіксовано розорювання		Ляскоронський 1905, с. 178
Городцов В. О., 1906	Сильно зруйнований, фіксувався лише фрагментарно		Городцов 1911, с. 93
Фукс М. К., Потапов О. О., 1927	Майже цілком розораний		Мироненко, Супруненко 2021, с. 232

ганів-майданів та окремі кургани поряд. Дослідник провів перші експериментальні розкопки в цьому урочищі. Під час робіт на ділянці було виявлено майданчик із випаленою до червого глиною. За його даними, така сама знахідка фіксувалася й на Західному укріпленні. Абсолютно ствердно можна говорити, що вчений оглядав та досліджував майдани з нинішніми назвами «Великий Скоробір» та «Малий Скоробір» (табл. 6), але помилково назвав їх городищами. При цьому важливо, що дослідник наніс на план поодинокі кургани й майдани могильника Скоробір (рис. 4: 4) (Ляскоронский 1907, с. 179).

В. Г. Ляскоронський приділив значну увагу пам'яткоохоронній тематиці. Зокрема, він вказав, що сектор валу між селами Більськ та Глинське нищівно розорюється (Ляскоронский 1907, с. 180) (табл. 3). Важливою для археологічної науки стала інформація про те, що за три версти на південь від с. Більськ, за балкою дослідник зафіксував два кургани¹, а біля с. Лазьки, при в'їзді вправо — чотири курганні насипи (на момент обстежень розорювалися), біля хут. Ніколаєвка — ще один (Ляскоронский 1907, с. 180).

Деякі описи Більського городища публікував Л. В. Падалка. При цьому він наводив інформацію про два городища побіля Більська, а також про оборонний насип, що їх з'єднує (табл. 3). Учений помилково, як зараз видається, стверджував, що по кутах Західного укріплення колись фіксувалася кам'яна стіна з баштами (рештки останньої нібито були помітні ще в XVIII ст.). Л. В. Падалка також подав інформацію про поодинокі археологічні знахідки з території укріплення (Падалка 1905, с. 174-175) (табл. 1-3).

В опублікованих матеріалах початку XX ст. подано додаткові свідчення про городище (респонденти — жителі Більська В. П. Шутка та Г. А. Павлов). Серед іншого інформатори повідомили про захисні споруди більської фортеці та її складові. Вони також визначили площу внутрішньої території Східного та Західного укріплень та кількість входів-в'їздів до кожної із цих фортець (Падалка 1905, с. 193-196) (табл. 1-3). Серед матеріалів також наявні дані про Скоробір. Респонденти вказують на те, що центральний об'єкт (нинішній майдан «Великий Скоробір») є залишками селітроварного заводу та являє собою масив скупчень висотою 1,5-8 арш. У центрі Скоробору, як вказується, локалізувалися западини, а по краях —

підвищення. Інформатори також повідомили про наявність курганів і майданів («городків») в окрузі майдану. Вони додатково відзначили, що зовсім поряд із гігантським городищем локалізується значна кількість великих курганів (Падалка 1905, с. 194-196) (табл. 6).

У 1906 р. на Більському городищі В. О. Городцов провів перші археологічні дослідження (Городцов 1911). На цьому етапі вивчення комплексу це стало важливою подією, у чомусь навіть революційною. Безумовно, роботи В. О. Городцова — фундаментальне, масштабне напрацювання для майбутніх поколінь дослідників.

Археолог розглядав Більський археологічний комплекс зі складовими: Західне, Східне, Куземинське укріплення (табл. 1-2, 4, 8). Останні, за його свідченням, об'єднані спільною потужною захисною спорудою (Городцов 1911, с. 93-94, 119) (табл. 3). Археологу було відомо також про внутрішній вал, відкритий В. Г. Ляскоронським (Городцов 1911, с. 93-94) (табл. 5). Серед важливих здобутків В. О. Городцова — укладений план городища з чітким позначенням всіх складових археологічних об'єктів (Городцов 1911, с. 93-97) (рис. 5: 1).

Значну увагу під час робіт було приділено Західному укріпленню (табл. 1). Зокрема, археолог зняв план цієї пам'ятки, картографував усі відомі йому зольники (рис. 5: 2); визначив розміри та форму укріплень (клиноподібна) (Городцов 1911, с. 94); відзначив розташування зольників не лише в межах Західної фортеці, але й дещо північніше останньої (Городцов 1911, с. 98). Зауважимо, що дослідник першим використав термін «зольник» щодо попелистих пагорбів на Західному укріпленні (Городцов 1911, с. 94), визначаючи ці об'єкти як залишки тривалих стоянок людей. Цей термін, як відомо, утвердився в науці та широко застосовується і в наш час (Шрамко Б., Шрамко І., Задніков 2018).

На Західному укріпленні для дослідження фортифікацій археолог заклав вісім розкопів (траншей) (Шрамко, Задніков, Корост 2020, с. 30-38) (табл. 1). У ході цих робіт встановлено потужність оборонних споруд (валу та рову) (Городцов 1911, с. 95-98). При цьому учений відзначав, що вал при спорудженні зверху був покритий шаром глини, який «цементував» захисну конструкцію (Городцов 1911, с. 98).

На ділянці східного в'їзду до укріплення В. О. Городцов заклав розкоп та підтвердив, як він уважав, що на цьому місці (напроти давніх в'їзних воріт) теж первинно облаштував-

¹ Імовірно, мається на увазі курганна група «А».

Табл. 6. Підсумки досліджень курганих некрополів округи Більського городища в період XVIII — першої половини XX ст.

Table 6. Results of the research of the burial mound necropolises of the Bilska hillfort surroundings in the period from the 18th to the first half of the 20th century

КУРГАННІ НЕКРОПОЛІ ОКРУГИ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА			
Дослідник, рік	Пам’яткоохоронна проблематика	Музейно-наукова проблематика	Література
Фіксація стану збереження внутрішньої території укріплення			
Падалка Л. В., 1905	Інформація про розорювання 60 великих курганів в окрузі Більського городища		Падалка 1905, с. 196
Городцов В. О., 1906	Розорювання курганів в уроч. Осняги. Фіксація пограбувань (у т. ч. древніх) курганів		Городцов 1911, с. 127-133
	Розорювання курганів, майданів і зольників в уроч. Саранчеве поле		Городцов 1911, с. 133-137
	Розорювання та масштабне нищення (грабування) курганів і майданів в уроч. Скоробір		Городцов 1911, с. 139
Грінченко В. А., 1925	Розорювання курганів Більського городища Популярність скарбошукацтва в с. Більськ		Грінченко 1925; 2014, с. 111-113
Відомості про окремі (випадкові) знахідки			
Городцов В. О., 1906		Факт виявлення в 1905 р. гр. Чепелем на теренах майдану в Саранчевому полі двох монет; одну з них викуплено та продатовано XVI—XVII ст.	Городцов 1911, с. 134
Грінченко В. А., 1925		Неподалік майдану № 8 в уроч. Скоробір гр. Черненко знайшов монету з іменем Сигізмунда III	Городцов 1911, с. 143
		Факт знаходження (1921 р.) при оранні могил Більського городища бронзового казана, переданого в 1924 р. до Полтавського музею	Грінченко 1925; 2014, с. 111-113
		Засвідчення наявності в жителів с. Більськ багатьох цінних артефактів	
Інвентарна книга Полтавського краєзнавчого музею		Надходження до Полтавського музею (1924 р.) амфори, знайденої разом із бронзовим казаном у 1921 р.	
Підсумок (здобуток)		Дослідник(и), рік	Посилання
Наведено опис Скоробору: «земляне укріплення, на редут схоже», вказано, що навколо об’єкта — багато могил		Шафонський О. Ф., 1784	Шафонский 1851, с. 656

Описано численні кургани та майдани на захід від Більського городища Представлено інформацію про масштабний комплекс «земляних споруд» в уроч. Скоробір. Вказано, що поряд фіксуються три правильних ряди курганів з майданами загальною кількістю 20 од. Описано два городища, обнесені валом і ровом, — «Скоробор». Вказано, що східне «городище» — більше. Відзначено, що їх поверхня являє собою різні хаотичні підвищення На схід від Скоробору (за 30–35 саж. (64,8–75,6 м)) зафіксовано ряд курганів-майданів із виходом до Скоробору. На схід від останнього — майдан і два кургани Проведено перші («пробні») археологічні розкопки на «городищі Скоробір» (сучасний майдан «Великий Скоробір» — Автор). Укладено перший план могильника Скоробір із позначенням курганів та рядів курганів-майданів (по обидві сторони дороги від Скоробору до хут. Марченка) Указано, що курганный комплекс в уроч. Скоробір може бути одночасним із Більським городищем Указано, що Скоробір являє собою рештки селітроварного заводу (інформація В. П. Шутки). Виявлено на пн. від Скоробору 8 «городков» (майданів — Автор), навпроти яких фіксувалися великі вісім курганів, а далі (теж навпроти) ряд ще восьми могил. Зафіксовано також додатково 11 «городков». Наведено інформацію, що в «городках» подекуди фіксуються могили. За інформацією Г. А. Павлова, площа Скоробору сягає 32 дес. (майже 35 га) Інформація про існування в окрузі Більського городища 60 великих курганів висотою 1 ½ — 7 арш. (1,06–4,97 м) та діаметром 30–100 кроків Здійснено перші археологічні розкопки на території курганных могильників Більського городища. Досліджено: 9 курганів в уроч. Осняги; 2 кургани в уроч. Саранчеве поле; 10 курганів в уроч. Скоробір Укладено план розміщення курганів в уроч. Скоробір Проведено перші археологічні дослідження майданів за межами Більського городища, на теренах курганных некрополів: на двох майданах в уроч. Саранчеве поле, в уроч. Скоробір закладено п'ять траншей на території фіксування лінії майданів Твердження про те, що Великий і Малий Скоробори — первинно кургани, зруйновані майданним способом. Уперше дано сучасну назву об'єктам Окреслено характерні особливості процесу розробки курганів під майдани (руйнування волокушами). Визначено можливу дату створення майданів — XVI—XVII ст. У межах більських поховальних некрополів виділено два типи курганів: з вершиною над центром основи; з вершиною над північно-східною полою Аргументований висновок про те, що в курганах Більських некрополів могли хоронити одночасно двох-трьох осіб. Орієнтування тіл похованих — головою на південний захід або північний схід Детальне визначення конструкційних особливостей камер, опис процесу спорудження могил у курганах та зведення власне насипів Археологічно зафіксовано та описано пограбування підкурганных могил. Доведено, що перші грабежі здійснювалися ще в давні часи Підготовлено першу графічну реконструкцію поховання та кургану за результатами розкопок кургану 7 в уроч. Скоробір Розглянуто типологію вістер стріл із більських курганів. Відзначено екземпляри (наконечники), виготовлені з дерева	Бобринський О. О., 1895 Ляскоронський В. Г., 1904 Падалка Л. В., 1905 Городцов В. О., 1906	Бобринской 1895, с. 127-128 Ляскоронский 1905, с. 179 Падалка 1905, с. 194-196 Падалка 1905, с. 196 Городцов 1911, с. 127-134, с. 138-143 Городцов 1911, с. 138-139 Городцов 1911, с. 134-137, 143-144 Городцов 1911, с. 138-139 Городцов 1911, с. 160-161 Городцов 1911, с. 158-159 Городцов 1911, с. 142 Городцов 1911, с. 130, 142-143
--	--	---

ся рів. Останній, на думку вченого, кільцем суцільно прокладався навколо всього укріплення (Городцов 1911, с. 98-99) (табл. 1).

Під час робіт В. О. Городцову вдалося довести, що майданоподібні споруди в межах Західного городища — пізнішого походження (Городцов 1911, с. 100, 102) (табл. 1). Як і його попередники, він відзначив чотири входи в їзди до укріплення (відповідно до сторін світу). Східний, на думку вченого, був сучасником городища (Городцов 1911, с. 98-99) (рис. 5: 3).

Археолог також звернув увагу на майданоподібні об'єкти неподалік валу Західного укріплення (із його внутрішньої сторони). При цьому він нарахував 24 таких об'єкти-споруди (Городцов 1911, с. 99-102) (табл. 1).

В. О. Городцов здійснив зйомку профілів оборонних споруд, що в підсумку дало важливу інформацію про Західне укріплення (Городцов 1911, с. 96, 102-103) (табл. 1). Крім того, він картографував 35 зольників (Городцов 1911, с. 96, 103), а на восьми з них провів розкопки (Городцов 1911, с. 103-118). Зольники з №№ 1–7 В. О. Городцов вивчав у північній частині укріплення, зольник № 8 — у південній. Таким чином, дослідженнями охоплено 756 м² площі цих об'єктів (Гавриш 2016, с. 22). Одним із результатів робіт є припущення дослідника про те, що зольники споруджено до моменту зведення валів і ровів Західного укріплення (Городцов 1911, с. 96, 150).

Цікаво, що В. О. Городцов указав на наявність окремих захоронень, можливо християнських, на території Західного городища, зокрема в південно-західному секторі (Городцов 1911, с. 118-119). Імовірно, мова йде про могили мешканців першого поселення Більська. Останнє, як відомо, у XV—XVII ст. розміщувалося дещо північніше від Західного укріплення, поряд із озером (Гавриш 2012, с. 258) (табл. 1).

На Східному укріпленні В. О. Городцов провів невеликі за обсягом археологічні дослідження. Можливою причиною цього була значна залісненість пам'ятки на момент обстеження. Попри це, учений зняв два профілі захисних споруд, а також визначив їхні розміри та потужність (Городцов 1911, с. 93, 127; Шрамко, Задников, Корост 2018, с. 81-83). У південно-західному секторі укріплення В. О. Городцов виявив зольник. Твердження є суперечним та непідтвердженим по сьогодні. Досі в ході багаторічних досліджень цього укріплення науковці не фіксували зольники. Важливо, що непо-

далік зовнішнього краю рову, фактично по всій протяжності основної оборонної лінії В. О. Городцов зафіксував ще один пологий оборонний вал висотою 1–2 арш. (0,78–1,42 м). Артефакти з території Східного укріплення вчений не описував (Городцов 1911, с. 127) (табл. 2).

У 1906 р. дослідник приділив значну увагу обстеженню оборонної лінії Великого городища (Городцов 1911, с. 119-120). Визначав, що для надання тактичної сили укріплення зміцнили трьома фортами (Городцов 1911, с. 93). За прорахунками науковця, окружність Великого Більського городища сягала 30 верст. На п'яти ділянках цього укріплення вчений зняв п'ять профілів оборонних споруд (Городцов 1911, с. 93, 95-96, 119) (табл. 3). Першим в археологічній науці він зафіксував Куземинське укріплення (Городцов 1911, с. 93-94, 119) (табл. 4, 8); зазначивши, що воно приєднується до Великого укріплення.

Важливо, що В. О. Городцов зафіксував декілька зольників у межах Великого Більського городища. Зокрема, три з них було виявлено в уроч. Царина, ще один — під насипом оборонного валу в с. Куземин (Городцов 1911, с. 119-120). Останній факт підштовхнув археолога до думки, що вал є дещо пізнішим від зольників (Городцов 1911, с. 120) (табл. 3).

Значні за обсягом дослідження В. О. Городцов провів в уроч. Царина. Тут він заклавав дев'ять траншей на зольнику 9 (рис. 5: 4) (табл. 3). Дослідник відзначив культурно-хронологічну спорідненість археологічних предметів із зольників в уроч. Царина та Західного укріплення (Городцов 1911, с. 120-127).

Загалом, аналіз дослідження В. О. Городцовим на Західному укріпленні та на окремих поселенських пам'ятках Більського городища і його округи показує, що польові археологічні вивчення були здійснені на дуже високому рівні як для того часу. Роботи в розкопах проводилися пошарово, надзвичайно чітко фіксувалися виявлені об'єкти й матеріали. Учений укладав плани досліджуваних ділянок, знімав профілі розкопів (Городцов 1911, с. 103-118, 120-127).

У цілому, за підсумками робіт В. О. Городцов зробив висновок, що в межах масштабної внутрішньої території Великого укріплення фактично немає археологічних пам'яток, хоч археолог і вивчив цю місцевість «вздовж і впоперек» (Городцов 1911, с. 119-120). Можемо частково погодитися із цим твердженням. При цьому відзначимо, що станом на 2024 р. археологічній науці відомо про 31 об'єкт у

межах Великого укріплення: 28 — поселенських; 2 — курганных, внутрішній (т.зв. Південний) вал (Гречко, Крютченко 2019; Корост 2024).

За один польовий сезон В. О. Городцов дослідив не лише поселенські, а й поховальні об'єкти, зокрема курганні некрополі округи Більського городища. Під керівництвом археолога було роз-

Табл. 7. Підсумки досліджень округи Більського городища в період XVIII — першої половини XX ст.

Table 7. Results of the research of the Bilsk hillfort vicinity in the period from the 18th to the first half of the 20th century

Підсумок (здобуток)	Дослідник(и), рік	Посилання
Дані про існування Котелевського городища	Філарет (Д. Г. Гумілевський), 1857	Филарет 1857, с. 96
Згадка про існування Скельського городища та Замкової гори	Твердохлебов О. Д., 1888	Твердохлебов 1888, с. 113
Указано, що р. Суха Грунь раніше була судноплавною (доказ — знахідка якоря в річці)	Бобринський О. О., 1895	Бобринской 1895, с. 125
Дані про існування Замкової гори в Куземині	Ляскоронський В. Г., 1904	Бобринской 1895, с. 127
Зафіксовано неподалік в'їзду в Лазьки три кургани, біля хут. Ніколаєвка — один курган	Падалка Л. В., 1905	Ляскоронский 1905, с. 179
Повідомлення про Замкову гору в Куземині	Городцов В. О., 1906	Падалка 1905, с. 193, 196
Уперше зафіксовано та археологічно досліджено зольники в окрузі городища: в уроч. Осняги (обстежено один насип), Саранчеве поле (розкопки на одному попелищі), у с. Довжик (виявлено 19 попелищ, досліджено три з них)	Тахтай О. К., 1927	Городцов 1911, с. 137, 144-146
Відкриття могильника давньоруського часу (у складі шість насипів) в уроч. Безодня, неподалік оборонної лінії Великого укріплення		Тахтай 1928, с. 286

Дослідник, рік	Пам'яткоохоронна проблематика	Музейно-наукова проблематика	Література
Городцов В. О., 1906	Розорювання зольників на поселенні Довжик		Городцов, 1911, с. 144-145

Табл. 8. Деякі важливі підсумки (здобутки) досліджень Більського городища в період XVIII — першої половини XX ст.

Table 8. Some important results (achievements) of the research of the Bilsk hillfort in the period from the 18th to the first half of the 20th century

Підсумок (здобуток)	Дослідник(и), рік	Посилання
Статус Більського городища та його роль у межах мікрорегіону		
Визначено провідну роль Більського городища у структурі городищ мікрорегіону	Фукс М. К., Потапов О. О., 1927	Мироненко, Супруненко 2021, с. 234
Фіксування спорідненості та взаємозв'язку Більської фортеці з городищами мікрорегіону (Дубівське та Кам'янське коло Ворскли, Гордянське та Полково-Микитівське неподалік Мерли, Коломацьке біля Коломаку та ін.) — за типологічними рисами, вибором місця для будівництва фортець, організацією лінії оборони, матеріалами попелищ. Відзначено на рівновіддаленість указаних городищ від Більського комплексу		Мироненко, Супруненко 2021 с. 228, 233
Визначення Більського городища найбільшою древньою фортецею України	Щербаківський В. М., 1930	Щербаківський 2017, с. 346-360
Перше аргументоване твердження про те, що Більське городище є нащадком міста Гелон		

Картографування Більського городища та його складових об'єктів		
Укладено перший план Західного укріплення	Бобринський О. О., 1895	Бобринской 1895, с. 126
Укладено перший план Більського городища. Картографовано Східне (вперше) та Західне укріплення, позначено на плані внутрішній вал	Ляскоронський В. Г., 1904	Ляскоронський 1905, с. 174-178
Підготовлено план Більського городища	Городцов В. О., 1906	Городцов 1911, с. 93-94, 119
Виявлено та вперше картографовано Куземинське городище. Вказано, що його вали дотичні до оборонної лінії Великого укріплення	Фукс М. К., Потапов О. О., 1927	Мироненко, Супруненко 2021, с. 228
Укладено план Більського городища	Щербаківський В. М., 1930	Щербаківський 2017, с. 347
Опубліковано план Більського городища		
Проблематика розгляду Більського городища як єдиного археологічного комплексу		
Інформація про те, що Західне та Східне укріплення мають спільний вал	Самоковасов Д. Я., 1873	Макаренко 1917, с. 9
Твердження про те, що Більське городище складається з двох укріплень об'єднаних насипним валом	Твердохлебов О. Д., 1888	Твердохлебов 1888, с. 113
Інформація про спільний вал між Західним та Східним городищами	Анкетування, 1901 р. (архів Падальки Л. В.)	Мокляк 2021, с. 264-265, 267
Визначено Західне та Східне укріплення як «городища-гіганти». Укріплення вперше отримують сучасну назву	Ляскоронський В. Г., 1904	Ляскоронський 1905, с. 174-175, 178
Вали Великого укріплення віднесено до складових системи «змівих» валів		
До складу городища віднесено Західне, Східне та Куземинське (вперше) укріплення.	Городцов В. О., 1906	Городцов 1911, с. 93-94, 119
Велике укріплення вперше отримує сучасну назву		
Більське городище — єдиний комплекс, у складі якого — Західне та Східне укріплення	Фукс М. К., Потапов О. О., 1927	Мироненко, Супруненко 2021, с. 228
Усі фортифікації городища зведено одночасно, а Велике укріплення споруджено для додаткового захисту Східного й Західного	Щербаківський В. М., 1930	Мироненко, Супруненко 2021, с. 232-233
Зазначено та зафіксовано на карті один комплекс зі Східним, Західним, Куземинським укріпленнями		Щербаківський 2017, с. 346-347

копано дев'ять курганів в уроч. Осняги (Городцов 1911, с. 127-133) (табл. 6). Надзвичайно важливо, що дослідник чітко фіксував матеріали та об'єкти на кожному етапі роботи, приділив багато уваги аналізу інвентарного комплексу (Городцов 1911, с. 158-161). Звернемо увагу на те, що новітні археологічні дослідження дали змогу локалізувати розкопаний курган 3 в уроч. Осняги (Гречко, Крютченко, Ржевуська 2018, с. 59-63) та визначити характерні нюанси проведення досліджень на чолі з В. О. Городцовим. При цьому також сучасники вказали на недоліки методики розкопок «колодязем», яку археолог використовував у 1906 р.

Незначні за обсягом роботи вчений провів і в Саранчевому полі, розкопавши два кургани (Городцов 1911, с. 133-134) (табл. 6). У цьому ж урочищі він дослідив два майдани (Городцов 1911, с. 134-137) (табл. 6).

Особливе значення мають масштабні археологічні розкопки В. О. Городцова на території уроч. Скоробір. Під час робіт обстежено Малий та Великий Скоробори. І саме В. О. Городцов, як уже зазначено вище, дав об'єктам назву, яка використовується й понині. При обстеженні цих двох пам'яток археолог зробив важливий висновок, що первинно це були кургани, але їх поруйнували «майданним способом». В. О. Городцов також уклав план курганів і майданів в уроч. Скоробір. Зафіксував 40 насипів на цій місцевості (п'ять рядів по вісім об'єктів) (рис. 5: 5). У першому ряду, за його даними, були найбільші кургани, у п'ятому — найменші. Археолог зауважив на невідповідності (сакральності) цифри 40 для курганів цієї групи. При цьому безспідставно вважав, що всі ці об'єкти є єдиним комплексом із Великим та Малим Скоробором (Городцов 1911, с. 138-

139). Важливо, що вчений дослідив усі кургани третього ряду, а також по одному в другому та четвертому рядах (Городцов 1911, с. 140). У цілому археолог в уроч. Скоробір сумарно розкопав 10 курганів (Городцов 1911, с. 138-144) (табл. 6).

Зауважимо, що при дослідженнях на більських курганних некрополях В. О. Городцову трапився лише один непограбований курган (курган 6 в уроч. Скоробір). Приветрає увагу й той факт, що археолог не лише чітко фіксував знахідки, а й детально укладав описи насипів, конструкцій камер. За підсумками робіт він навіть представив реконструкцію поховань, провів глибокий усебічний аналіз віднайдених матеріалів (Городцов 1911, с. 138-143, 158-160).

В. О. Городцов також досліджував і майдани в уроч. Скоробір. При цьому археолог заклав розкоп (траншею) з метою вивчення вершини бокового валу, що відгалужувався від решток Великого Скоробору. Роботами встановлено, що насип утворено із дуже твердого чорнозему. Під час розкопок учасникам експедиції трапилися фрагменти ліпної кераміки. Ґрунт, із якого сформовано насип, фіксувався поверх древнього чорнозему. Цим самим було доведено, що насип мав більш пізнє походження (Городцов 1911, с. 143-144) (табл. 6).

В. О. Городцов у 1906 р. також дослідив по одному зольнику в уроч. Осняги й Саранчеве поле. Зольник 10 лише оглядався; зольник 11 вивчався археологічно. Внаслідок цього абсолютно обґрунтовано відзначено культурно-хронологічну близькість цих об'єктів, а також досліджених курганів і Більського городища загалом (Городцов 1911, с. 137) (табл. 7).

Серед кола досліджених В. О. Городцовим пам'яток округи заслуговує на увагу поселення Довжик (табл. 7). Учений виявив тут 19 зольників, які трактував як залишки скіфських стійбищ і вказав на те, що зафіксовані об'єкти схожі на зольники з території Західного укріплення (Городцов 1911, с. 144-145). На основі того, що зольники в уроч. Довжик локалізувалися в околиці городища, висловив твердження, що попелищні насипи загалом необов'язково розглядати в контексті взаємозв'язку з укріпленими поселеннями (Городцов 1911, с. 146, 150). Археолог представив свої погляди щодо феномену створення та функціонування зольників, глибоко проаналізувавши думки, твердження того часу з окресленого питання. В. О. Городцов вважав, що ці об'єкти є місцем концентрації попе-

лу, що його роками виносили з будівель; таким чином, зольники формувалися тривалий період часу. Учений дійшов висновку, що ці об'єкти було створено ще до моменту зведення оборонних споруд Більського городища, а час функціонування й припинення існування зольників приблизно збігається (Городцов 1911, с. 148-150).

За підсумками робіт археолог висловив думку, що широка вершина оборонного насипу Більської фортеці мала допомагати руху військ під час оборони. Як вважав дослідник, на валу могли розміщуватися дерев'яна стіна чи тин. Припускав, що в'їзд до укріплень забезпечувався завдяки прокладанню спеціальних мостів (Городцов 1911, с. 151) (табл. 3). Цікаво, що археолог відзначив фіксацію в розкопах обмазки з орнаментом, при цьому обмазка являла певний про шарок на зразок підлоги. Учений зауважував, що це було характерно лише для зольників Більського городища (Городцов 1911, с. 151-152).

Одним із головних здобутків В. О. Городцова а Більську 1906 р. є глибокий аналіз виявлених матеріалів на поселенських та курганних пам'ятках. Зокрема, за результатами визначення кісток тварин, що походили із зольників, встановлено, що серед них переважали рештки свиней, овець, собак. Серед матеріалів домашніх тварин найчастіше траплялися кістки коней, корів, овець, кіз. Археолог також виокремив знахідки мушель: річкових, сухопутних, морських (мабуть, із Середземного моря). На основі проведеного аналізу вчений зробив висновок, що пріоритетним напрямком господарства у жителів Більського городища було тваринництво; полювання й риболовля не мали значної популярності. Дослідник також зробив припущення, що ділянки в межах Більського археологічного комплексу за скіфських часів були більш заліснені (Городцов 1911, с. 152-153).

В. О. Городцов за результатами проведених робіт глибоко проаналізував глиняну ліпну кераміку з розкопок поселень Більського городища. Він виокремив статуетки (тварин і людей), цілі форми та їх уламки, предмети костюма (гудзики, застібки), циліндри, блоки, фрагменти обмазки («штукатурки»). Здійснив визначення глиняного посуду із досліджень, окресливши типи виробів і техніку їх виготовлення. Окремо виділяв посудини грубої «варварської» техніки (горщики, банки, миски, тарілки), червоноглиняні вироби (горщики великих розмірів, великі миски й чашки, малі чаші, іноді на високих піддонах, круглодонні чаші у вигляді античних фіал, тарілки й

особливо «чарки» (малися на увазі черпаки). Зафіксував інкрустацію білою пастою на багатьох екземплярах, що, на думку вченого, є близьким до традицій Кавказу. Відзначив серед знахідок високі ручки посудин, прикрашені відростками, предмети античної техніки (передусім, амфори: гостродонні, без клейм. Також археолог виділяв амфори з темно-бурими й червоними смугами VII ст. до н.е., які мають аналогії серед артефактів з Березані. В. О. Городцов навіть відзначив такий цікавий момент, як сліди ремонту на керамічних виробах античних та місцевих майстрів. Чорнолаковий посуд трапився дослідникові в незначній кількості (Городцов 1911, с. 153-157).

В. О. Городцов також широко характеризував виявлені артефакти з каміння, кістки, металу. Виокремив точильні бруски, камені для метання, жорнова-терки. Вироби з кістки, за свідченнями вченого, виготовлялися з рогу лося, нижніх кінцівок коня та інших тварин. З кістки робили псалії, з обрізків — голки, шила, гудзики, застібки, вістря стріл, а також рукоятки шил, ножів, молотки, підвіски, ігрові вироби. Псалії та ручки ножів прикрашалися у вигляді голови й нижніх кінцівок тварин. Деякі вироби обрубувалися, полірувалися, свердлилися, подекуди оздоблювалися орнаментом. Археолог відзначив також вироби з мідної та залізної руди. Останню використовували, на його думку, для виготовлення ножів, шил, шпильок, цвяхів, часом — вістер. З мідної руди робили вістря, кільця, шпильки, голки, браслети, псалії. Предметів зі срібла археологові вдалося знайти лише два. Артефактів із золота на поселенських об'єктах не було зафіксовано. За результатами робіт В. О. Городцов зауважив, що предмети із скла, паст, морських мушель потрапили на Більське городище з Північного Причорномор'я. Виокремив знахідки намист, вбачаючи аналогії їм серед кола пантікапейських і ольвійських матеріалів (Городцов 1911, с. 157-158).

Цікавими є висновки В. О. Городцова за підсумками розкопок курганів у межах Більського мікрорегіону. Учений визначив, що під курганним насипом фіксувалася чотирикутна яма (із заокругленими кутами). На дні камери — ровики (їх кількість варіювалася — два, три або чотири). У ці ровики розміщували бруски. На останні досить часто вкладалися дошки. Іншим варіантом було настилення лубу (кори) між брусками. Учений описав три випадки посипки вапном під підлогою, в одному випадку на дні зафіксовано очерет. В. О. Городцов з'ясував, що великі

форми (предмети) розташовували біля стін, обабіч сектору покладання тіл небіжчиків. Відзначив, що одночасно могли ховати і двох, і трьох людей. Орієнтування тіл померлих було не лише південно-західним, а й північно-східним. Археологічно В. О. Городцов довів, що ями перекривалися колодами в один або два (навхрест) ряди. Потім ці колоди засипалися ґрунтом або обкладалися дерном. У окремих випадках проводилася також процедура спалювання колосся пшениці. Наступним етапом було створення власне насипу кургану. Пограбування поховальних об'єктів здійснювалися, за даними вченого, лазом зверху. Останній зазвичай фіксувався з південного заходу або південного сходу. Після спустошення могили лаз засипався. Цікаво, що В. О. Городцов вказав на те, що пограбування (із знанням точного розміщення кістяка небіжчика й т.д.) було під силу лише сучасникам померлого, дотичним до церемонії поховання (Городцов 1911, с. 158-159).

Археолог дуже велику увагу приділив аналізу знахідок із курганів, досліджених 1906 р. на теренах Більського мікрорегіону. Серед артефактів В. О. Городцов виділив залізний меч із золотим руків'ям, два залізних кинджали, залізні сокиру-молот, ножі й вудила, декілька десятків золотих бляшок, золоту сережку, залізні й бронзові шпильки, бронзові браслети, кільця, пряжки, бляхи, вістря (серед них трапилися й дерев'яні екземпляри), срібні гвіздочки, різні намистини, вироби з каміння та глини. Як вважав сам дослідник, керамічний комплекс із курганів та попелищ був хронологічно близьким. Однак, як відзначив В. О. Городцов, у курганах не трапилося матеріалів найбільш раннього типу. Під час досліджень курганів археолог не виявив кераміки («чорного посуду») з інкрустацією білою пастою, а також чорнофігурного грецького посуду. Але дослідникові трапилися, за його ж даними, червонофігурні лекіфи й фіали. Археолог також повідомив про виявлення кам'яних пращ, глиняних гудзиків. Як вважав В. О. Городцов, призначення останніх (саме як гудзиків) він довів на основі фіксування розташування предметів у кургані 6 Скоробору (Городцов 1911, с. 159-160). Зауважимо, що при аналізі опублікованих матеріалів археолога, особливо щодо досліджень зольників, не видається можливим з'ясувати, які саме предмети він називає гудзиками. В окремих випадках В. О. Городцов так визначає вироби на кшталт прясел (див. напр.: Городцов 1911, с. 104), а в окремих — типові гудзики (див. напр.: Городцов 1911, с. 106).

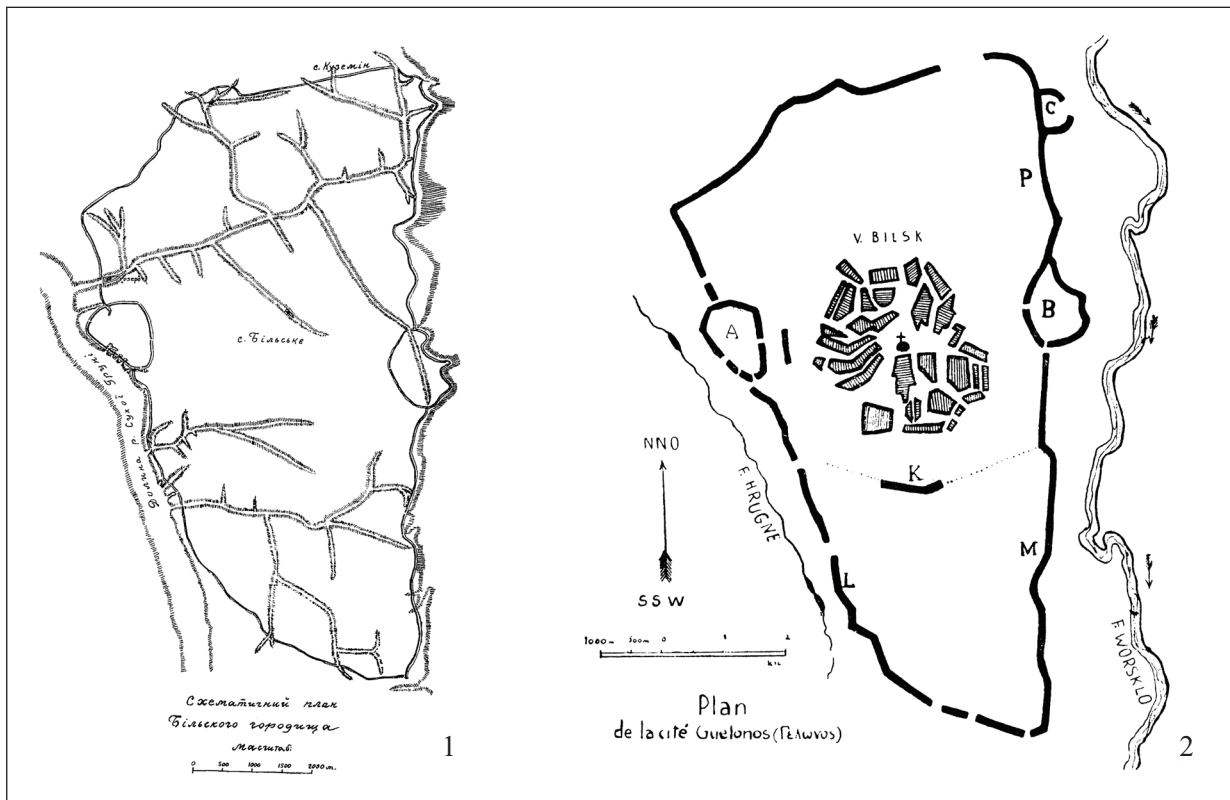

Рис. 6. Плани Більського городища, укладені М. К. Фуксом та В. М. Щербаківським: 1 — за Фукс 1928, 2 — за Щербаківський 1930

Fig. 6. Plans of the Bilske hillfort drawn up by M. K. Fuchs and V. M. Shcherbakivskyi: 1 — after: Fuchs 1928, 2 — after: Shcherbakivskyi 1930

За результатами робіт археолог зробив висновки, що майдани — це первісно кургани, поруйновані волокушами. Висловив думку, що так само руйнувалися й оборонні насипи Західного укріплення. Дату спорудження майданів дослідник визначав у межах XVI—XVII ст. (Городцов 1911, с. 160-161) (табл. 6).

Підходи до організації археологічних досліджень В. О. Городцова на той момент, безумовно, були новаторськими. Найбільш інформативні артефакти вчений фотографував, робив замальовки. До інноваційних підходів В. О. Городцова належать аналіз остеологічного матеріалу, а також укладання плану всього Більського археологічного комплексу, зйомку профілів оборонних споруд, системні методи проведення археологічних досліджень. Талановитий дослідник небезпідставно звернув увагу на взаємозв'язок та хронологічну, культурну спорідненість масштабного городища з курганами, могильниками, зольниками округи. Існують дані, що за один сезон археологові вдалося, без урахування розвідок, розкопати 1557 м² території Більського комплексу (Фірсов 1996; Шрамко 1996, с. 30; 2018, с. 492).

Незважаючи на передові підходи В. О. Городцова, відзначимо, що деякі його колеги вказували на неточності й помилки. Зокрема, зауважували, що низку надзвичайно важливих предметів учений чомусь не опрацьовував, хоч міг це зробити, працюючи в Державному історичному музеї (Шрамко 1996, с. 30, 39, 49, 52), критикували за якість публікації матеріалів та підсумків досліджень (Гребеняк 1913).

Із дослідженням Більського городища пов'язане також ім'я очільника Інституту археології Академії наук УРСР (1945–1954 рр.) П. П. Єфіменка. Він оглядав фортецю, ще будучи студентом. І саме П. П. Єфіменко порадив В. О. Городцову обстежити попелище під оборонним насипом у Куземині (Городцов 1911, с. 119; Гавриш 2012, с. 259). Існують дані, що в липні-серпні 1912 р. П. П. Єфіменко обстежував береги Ворскли в межах Зінківського й Охтирського повітів з метою відкриття неолітичних пам'яток (Сапожников 2007, с. 223-225; Гавриш 2012, с. 259).

У 1925 р. було опубліковано інформацію про виявлення унікального бронзового казна на теренах Більського городища (Грінчен-

ко 1925). Сам автор матеріалу відносив Більське городище до скіфського часу, визначав протяжність оборонних споруд фортеці в межах 30 верств. В. А. Грінченко відзначав також факт знаходження на цій території артефактів і більш пізніх епох. Важливо, що вже тоді вчений акцентував на необхідності проведення комплексного дослідження пам'ятки задля *«повноцінного вирішення основної думки щодо закладання культур і збудування Більського городища»* (Грінченко 2014, с. 113) (табл. 6).

У серпні 1927 р. обстеження на Більському городищі провів М. К. Фукс (Мироненко, Супруненко 2021; Фукс 1928). Як зазначав сам дослідник, опубліковані матеріали стали підсумком ознайомчої екскурсії, організованої спільно із О. О. Потаповим (Мироненко, Супруненко 2021, с. 225). За результатами обстежень науковцям вдалося чітко встановити, що до складу Більського городища входять Західне та Східне укріплення (рис. 6: 1) (табл. 1–2, 8). Цікава інформація стосується Куземинського укріплення: його *«автор не знайшов, та, здається, цього городища і нема зовсім»* (Фукс 1928, с. 2) (табл. 4). Відзначимо, що це твердження дискусійне і було спростоване в наш час (Шрамко 2006; Скорий та ін. 2008; Гречко 2015).

М. К. Фукс та О. О. Потапов зауважили, що Більське городище в культурно-хронологічному значенні близьке до городищ Слобожанщини (зокрема, Дубівського та Кам'янського біля Ворскли, Городянського та Полково-Микитівського неподалік Мерли, Коломацького біля Коломака тощо) (табл. 8). Дослідники змогли також визначити площу Більського городища та його окремих складових, а крім того, зафіксували розміри, протяжність оборонних споруд, приділили увагу стану збереження окремих пам'яток (Мироненко, Супруненко 2021, с. 228–234) (табл. 1–3).

М. К. Фукс та О. О. Потапов уклали детальний опис Західного укріплення; визначили п'ять древніх входів до нього, а ще п'ять, на їхню думку, були сучасними; звернули увагу на руйнування внутрішнього сектора оборонних насипів майданним способом (Мироненко, Супруненко 2021, с. 229) (табл. 1).

На Східному укріпленні дослідники зауважили наявність глясиса перед ровом. Визначили 6 в'їздів до цієї фортеці, один із них, як вказано, зруйнований місцевим населенням під час будівництва кустарної цегельні (Мироненко, Супруненко 2021, с. 229) (табл. 2).

Дослідники також детально обстежили вал Великого укріплення (Мироненко, Супруненко 2021, с. 229–232). Вони звернули увагу на відмінності у фортифікаціях Західного й Східного укріплень. На їхню думку, рів першого — трапецієподібний, а другого — майже трикутний. Зауважили дослідники й на тому, що на Східному укріпленні фіксуються вибірки ґрунту із внутрішньої сторони валу, а на Західному — ні. О. О. Потапов та М. К. Фукс відзначили той факт, що оборонна лінія на південь від Західного укріплення зведена за аналогією до цієї фортеці, а східна ділянка захисних споруд, особливо на південь від Східного, побудована за її зразком. Усе це підштовхнуло талановитих дослідників до висновку, що Великий вал зводився *«більш менш одночасно»* зі Східним та Західним укріпленнями для посилення захисту двох останніх (Мироненко, Супруненко 2021, с. 232–233) (табл. 3, 8).

Під час обстежень археологи зафіксували рештки внутрішнього («Південного») валу (табл. 5), а також попелища (ширше вживається термін «зольник») на Західному, Східному укріпленнях, в уроч. Царина, у с. Куземин та, імовірно, в південно-східному секторі городища (Мироненко, Супруненко 2021, с. 232–233) (табл. 1–3).

У результаті проведених досліджень М. К. Фукс і О. О. Потапов зробили висновок, що населення Більського городища не лише побудувало масштабну фортецю, але й колонізувало значні території на Ворсклі, зокрема на її допливах Мерлі, Коломаку, а для оборони цих місцевостей було споруджено низку великих городищ, що локалізуються півколом на приблизно однаковій відстані від Більського комплексу (Мироненко, Супруненко 2021, с. 234) (табл. 8). Зауважимо, що матеріали, виявлені археологами під час обстежень, із часом були опубліковані в м. Гельсінкі, Фінляндія. У статті О. О. Потапова вказано, що інкрустована кераміка (як і чорнолощені керамічні вироби) найближча до керамічних виробів раннього гальштату. Більське городище, на думку дослідника, на якомусь етапі було певним регіональним центром на сході, і саме звідси предмети гальштатської культури проникали до номадів (Potapov 1929).

У 1927 р. розвідки в межах території Більського городища та його округи здійснив О. К. Тахтай (Тахтай 1928; Корост, Супруненко 2020). Є дані, що експедиція на чолі з дослідником обстежила Велике, Західне, Східне укріплення Біль-

ського городища. Матеріали з пам'яток археолог відносив до культур «скито-сарматської доби» (Корост, Супруненко 2020, с. 154). Маємо інформацію про обстеження О. К. Тахтаєм поселень в уроч. Кутул і Безодня, курганного некрополю «Б» та могильника в уроч. Безодня. На останньому дослідник виявив шість курганів. Сам могильник О. К. Тахтай датував давньоруським часом (табл. 7). Це визначення було підтверджено археологічно в 2019 р. (Корост, Супруненко 2020, с. 155-156; Скорый, Окатенко, Зимовец 2020, с. 14-24).

Під час розвідкових робіт О. К. Тахтай зібрав понад 200 археологічних предметів. Також дослідник домігся передачі до Полтавського музею залізного меча «скитського взірця» із брускоподібним навершям та серцеподібним перехрестям, який виявили (виорали) в окрузі Західного укріплення (Гавриш 2016, с. 23; Корост, Супруненко 2020, с. 155-156) (табл. 1).

Надзвичайно важливим внеском у вивчення Більського городища стала стаття В. М. Щербаківського «Географічне положення міста Гелон Геродота». Матеріали вийшли у світ 1930 р. у м. Познань (Польща) (Scherbakivskyj 1930; Щербаківський 2017). У статті вперше наведено факти, що Більське городище дійсно може ототожнюватися із древнім містом Гелон (табл. 8). В опублікованих В. М. Щербаківським матеріалах є також авторський план городища, на ньому позначено Західне та Східне укріплення. Учений чітко відобразив оборонну лінію Великого укріплення. Усі ці масштабні об'єкти археолог розглядав як єдиний комплекс. Сюди ж він відносив і Куземинське укріплення (рис. 6: 2) (табл. 8). В. М. Щербаківський у статті також навів дані про довжину захисних споруд городища та окремих його складових (Щербаківський 2017, с. 346) (табл. 1, 3). Археолог відобразив на своєму плані внутрішній («Південний») вал (табл. 5). При цьому вважав, що подібних «поперечних» валів у давнину в межах городища могло бути кілька. В. М. Щербаківський цілком аргументовано дійшов висновку, що Більське городище може ототожнюватися з древнім Гелоном, зіставивши дані археологів (В. Г. Ляскоронського, О. О. Бобринського, М. С. Макаренка, В. О. Городцова) з інформацією Геродота (Herod., IV, 108).

У своїй публікації В. М. Щербаківський відзначив зольники на Західному укріпленні, поінформувавши, що з них походить значна кількість знахідок (табл. 1). При цьому він за-

уважив, що на інших селищах Більського мікрорегіону подібних об'єктів надто мало. Період розквіту Більського городища В. М. Щербаківський визначав VI ст. до н.е. Цей висновок він зробив на основі аналізу археологічних матеріалів (переважно кераміки: місцевої та античної) із розкопок В. О. Городцова (Щербаківський 2017, с. 346-347).

При описі грецької кераміки дослідник зауважив, що вона датується VI ст. до н.е. При цьому В. М. Щербаківський визначав, що окремі предмети імпортовані з Мілету та мають характерне оздоблення (з мотивами тварин). Виокремив екземпляри античної кераміки зі смугами чорного лаку на червоному тлі. Указав на те, що на городищі подекуди трапляються імпортовані глиняні вироби III ст. до н.е., але в дуже малій кількості. Відзначив знахідки місцевої кераміки «кінця гальштитської доби на території України». (Щербаківський 2017, с. 348). Зазначив, що на городищі не виявлено кераміки (ні місцевої, ні античної), пізнішої за VI та V ст. до н.е. Це твердження, безумовно, хибне, що підтвердили подальші археологічні дослідження.

В. М. Щербаківський дійшов висновку, що наприкінці VI ст. до н.е. життя в межах Більського комплексу припиняється. Дату зведення оборонних споруд фортеці дослідник визначив так: до приходу на ці землі греків або відразу після цього моменту (Щербаківський 2017, с. 346, 348-349).

В. М. Щербаківський вважав, що античне гончарство на цих теренах конкурувало з місцевим, а товари з Греції сюди постачалися для культових потреб. Цим і пояснюється, на думку вченого, значна кількість греків у цих краях за скіфських часів (Щербаківський 2017, с. 351). Він також навів дані, що будинки й храми на території Більського городища споруджувалися в техніці на зруб, із горизонтально покладеними дерев'яними колодами. Аргументуючи можливість ідентифікації Більського комплексу з Гелоном, учений ретельно описав та проаналізував імовірний, на його думку, маршрут Дарія в 512 р. до н.е. Цей маршрут В. М. Щербаківський зумів відобразити на спеціальній карті (Щербаківський 2017, с. 354-359).

Цікаво простежити розвиток ідеї щодо можливості ідентифікації Більського городища з древнім містом Гелон. Існує думка, що В. О. Городцов міг відвідувати Природничо-історичний музей Полтавського губернського земства в 1915 р. Саме в той час завідувачем археоло-

гічного відділу був В. М. Щербаківський. Можливо, вони бачились і разом оглянули Більське городище. Доказом цього може бути світлина, опублікована разом зі статтею В. М. Щербаківського (Гавриш, Копил 2010, с. 101; Супруненко 2018, с. 50). Відповідно, при публікації матеріалів останній міг спиратися на консультації та висновки В. О. Городцова, який знав пам'ятку значно краще. Можливо, це навіть було спільне бачення двох вчених. У контексті цього зауважимо також, що першим серед радянських дослідників ідею В. М. Щербаківського підтримав професор Ленінградського державного університету, директор Інституту історії матеріальної культури АН СРСР М. І. Артамонов (1949; 1974, с. 97).

У квітні 1939 р. в Києві пройшла конференція Інституту археології Академії наук УРСР. Під час заходу було окреслено завдання польових досліджень на теренах України на подальші сезони. Беручи до уваги ці завдання, І. І. Ляпушкін у 1940 р. провів невеликі розвідки, які охоплювали й Більський мікрорегіон (Ляпушкін 1947, с. 122-128). Дослідження здійснювалися за наперед визначеним маршрутом: Більськ-Полтава. При цьому під час робіт значну увагу приділено зольникам. І. І. Ляпушкін відзначив кераміку (інкрустовану білою пастою) з Більська та досліджував проблему її датування (Ляпушкін 1947, с. 127). Він опублікував деякі знахідки з території Західного укріплення (фрагменти кераміки та прясла) (Ляпушкін 1947, с. 126) (табл. 1).

Ці археологічні роботи на Більському городищі стали останніми напередодні Другої світової війни (Гавриш 2016, с. 23). Зазначимо, що жахіття війни не оминули й Більський мікрорегіон (Гавриш 2017, с. 173-212). У перші повоєнні роки археологічні дослідження на окресленій території не проводилися. При цьому час від часу фіксувалися лише поодинокі випадки виявлення знахідок у межах Більського мікрорегіону. Так, у 1952 р. до Полтавського краєзнавчого музею було передано уламок вінець горщика, прикрашених наліпним валиком із пальцевими вдавленнями. Артефакт походив із уроч. Більське озеро (Мельникова 2006, с. 30) (табл. 3). З-поміж невеликих за обсягами розвідок на особливу увагу заслуговують роботи 1953 р. Г. О. Сидоренка (Мельникова 2006, с. 30).

У цей період розпочалися суто археологічні дослідження. На початковій його стадії основною інформацією про Більський комплекс слу-

гували картографічні матеріали, поодинокі описи, повідомлення (див. напр.: Шафонский 1851; Бобринской 1897). Але вже наприкінці обраного періоду чітко визначено межі та головні археологічні об'єкти городища. Дослідники здійснили перші розкопки, уклали перші детальні плани, провели обмірювання фортифікацій Великого, Західного, Східного укріплень (Ляскоронский 1907; Городцов 1911) (табл. 1–3, 8). У цей період з'являється аргументована доказова база щодо правильності датування городища скіфським часом, а також перші твердження спеціалістів про можливість ідентифікації грандіозного комплексу біля с. Більськ із древнім містом Гелон (Scherbakivskyj 1930) (табл. 8).

На окресленому етапі проблематиці складових Більського археологічного комплексу певний час не приділялася увага. Інформація про археологічні об'єкти подавалася без розуміння їх належності до масштабної пам'ятки. Досить тривалий час навіть захисну лінію Великого укріплення вчені розглядали окремо від оборонних споруд Західного та Східного укріплень. І лише В. Г. Ляскоронський та В. О. Городцов відзначили правильність зарахування до одного комплексу усіх цих об'єктів, а також внутрішнього («Південного») валу. Відзначимо й те, що саме В. О. Городцов перший відніс до складу Більського городища й Куземинське укріплення (Ляскоронський 1904, с. 174-178, 180; Городцов 1911, с. 93-94, 119) (табл. 4, 8). Інші пам'ятки (поселення, курганні могили тощо) власне як складових грандіозного комплексу в цей період ще не розглядалися.

У межах аналізованого періоду поступово накопичувалися дані про археологічні об'єкти Більського городища та його округи. Проведені обстеження, розвідки та розкопки різних дослідників дали змогу на початку 50-х рр. XX ст. отримати інформацію про такі пам'ятки (рис. 7):

1) Оборонні споруди Більського городища. При цьому назва Велике укріплення (городище) поступово утверджується в археологічній науці (Городцов 1911, с. 93-94, 119) (табл. 3).

2) Західне укріплення Більського городища (табл. 1, 8).

3) Східне укріплення Більського городища (табл. 2, 8). Археологічно це укріплення в цей період ще не досліджувалося.

4) Куземинське укріплення. Уперше зафіксоване В. О. Городцовим. Розглядається як додатковий форт у системі оборони всього комплексу (Городцов 1911, с. 93-94, 119) (табл. 4, 8).

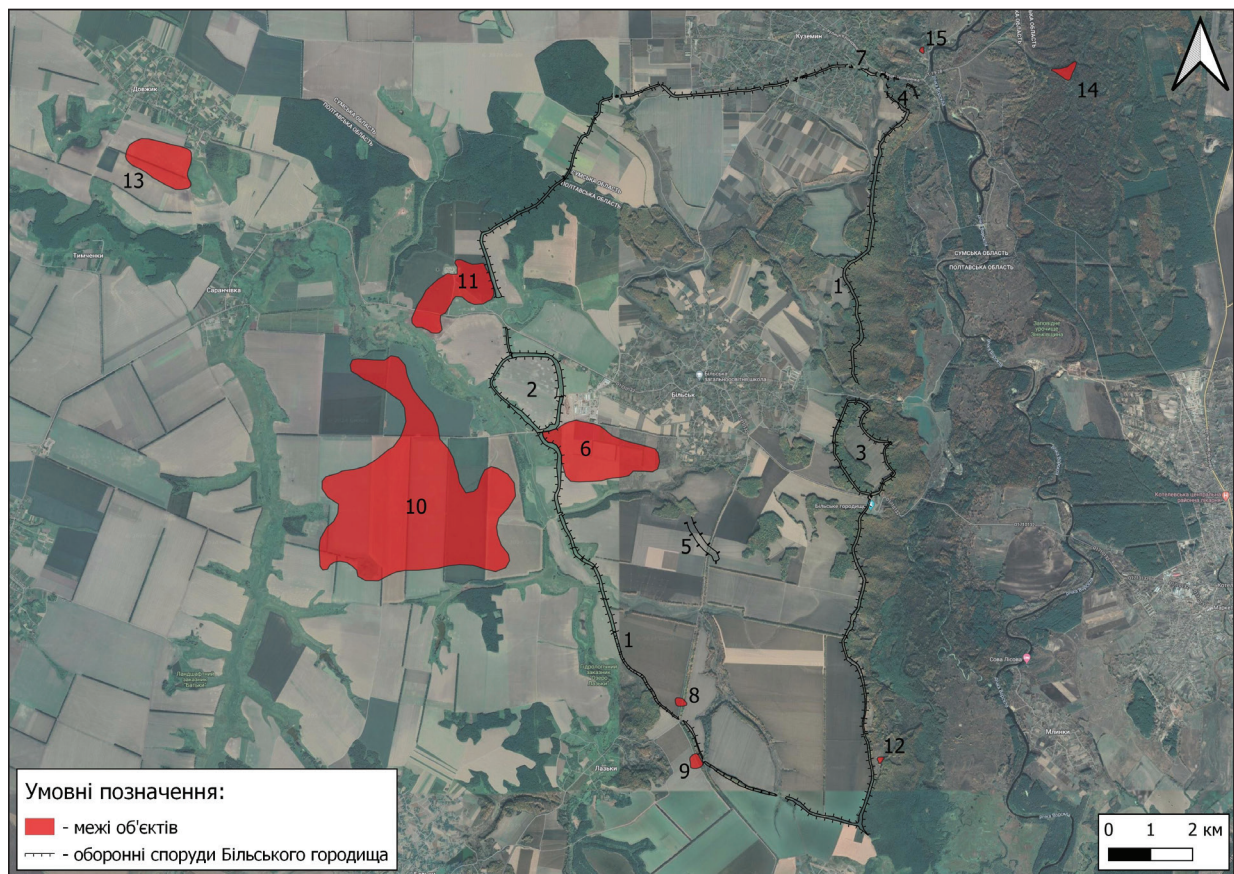

Рис. 7. Карта з пам'ятками Більського археологічного комплексу станом на 50-ті рр. XX ст.

Fig. 7. Map with the monuments of the Bilsk archaeological complex as of the 1950s.

5) Додатковий захисний вал, уперше локалізований В. Г. Ляскоронським у межах Велико-го укріплення (Ляскоронский 1907, с. 178, 180). У подальшому в археологічній науці отримав назву Південний (Шрамко 1975; Супруненко 2001; Гречко, Крютченко 2019) (табл. 5, 8).

6) Поселення в уроч. Царина, де В. О. Городцов обстежив зольник 9 (Городцов 1911, с. 120-127) (табл. 3).

В означений період дослідники Більського городища подають слабо аргументовану інформацію про деякі археологічні об'єкти в межах комплексу. Новітні дані змушують сумніватися у правильності локалізації окремих пам'яток. Як видається, маємо також слабку доказову базу щодо походження низки археологічних предметів із конкретно окреслених поселенських та поховальних об'єктів.

7) Поселення в с. Куземир, у межах якого в 1906 р. зафіксовано зольник під захисним валом (Городцов 1911, с. 119-120). Ідентифікувати на місцевості це селище та описаний В. О. Городцовим об'єкт поки що не вдалося (табл. 3).

8) Курганний некрополь «А». Інформація саме про цей могильник подана в матеріалах

обстежень В. Г. Ляскоронського (Ляскоронский 1907, с. 179) (табл. 3).

У рамках розглядуваного періоду було проведено перші дослідження пам'яток в окрузі Більського городища, зокрема курганних могильників та поселень.

9) Селище за валом, поряд із курганною групою «А». Здагано, що саме його описував В. Г. Ляскоронський (Ляскоронский 1907, с. 179) (табл. 7).

10) Курганний могильник Скоробір (разом із центральними об'єктами — майданами «Великий Скоробір» та «Малий Скоробір»). На кінець розглянутого періоду археологічна наука мала картографічні матеріали деяких складових цього некрополя (Ляскоронский 1907, с. 179; Городцов 1911, с. 138-139). Станом на середину XX ст. в близькій окрузі Більського городища археологічно досліджено 21 курган (Городцов 1911, с. 127-134, 138-143), приділено увагу вивченню майданів (Ляскоронський 1907, с. 179; Городцов 1911, с. 134-137, 143-144) (табл. 6). Головні складові некрополя — майдани «Великий Скоробір» та «Малий Скоробір» — отримали свої нинішні назви (Городцов 1911, с. 138-139).

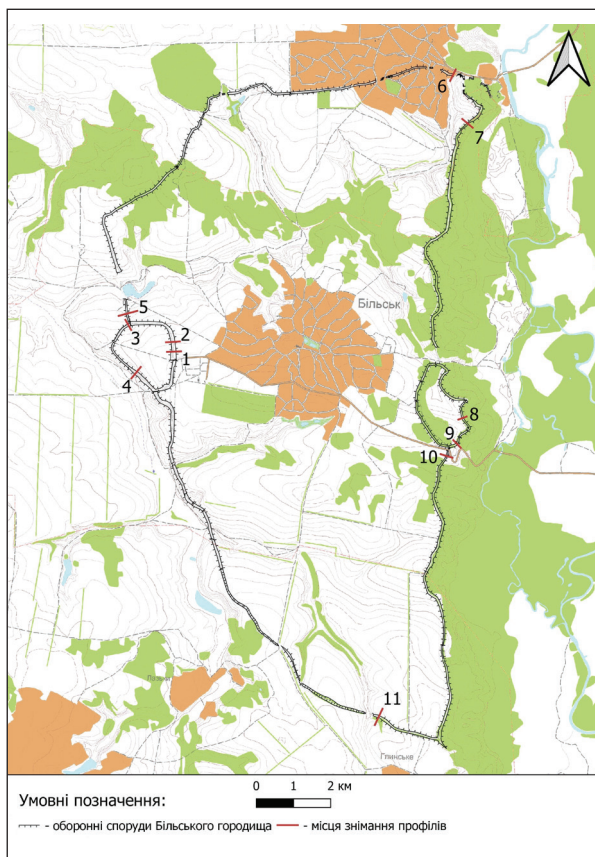

Рис. 8. План Більського городища з позначенням місць зйомки профілів оборонних споруд В. О. Городцовим у 1906 р.

Fig. 8. Plan of the Bilsk hillfort with the locations of the profiles survey of the defensive structures by V. O. Gorodtsov in 1906

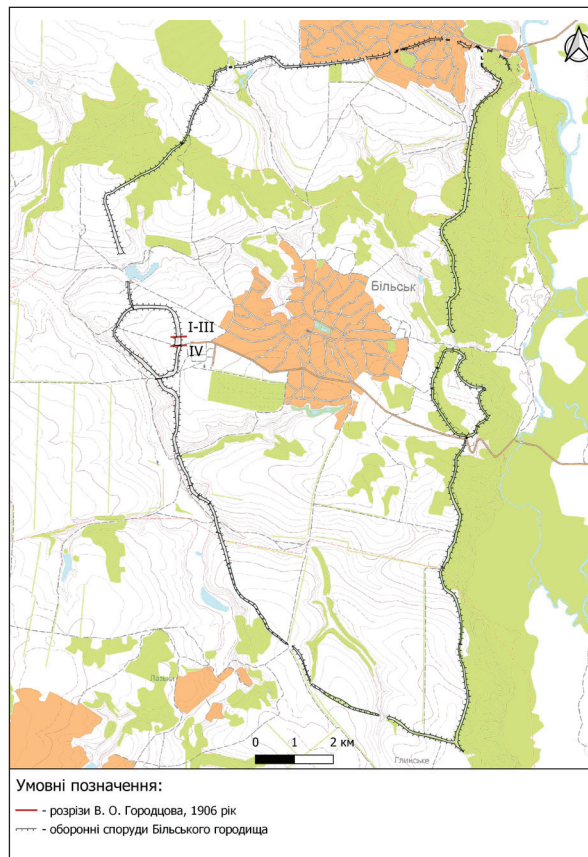

Рис. 9. План Більського городища з позначенням місць досліджень оборонних споруд В. О. Городцовим у 1906 р.

Fig. 9. Map of the Bilsk hillfort with the locations of the defensive structures studied by V. O. Gorodtsov in 1906

11) Могильник Перещепине. Як свідчать сучасні дослідники, на території цього некрополя в зруйнованому кургані було виявлено бронзовий казан. Предмет свого часу одержав від жителів с. Більськ лаборант археологічного відділу Центрального пролетарського музею Полтавщини В. А. Грінченко (Нестуля 1990). Вважається, що разом із казаном у кургані виявлено й амфору кола Фасос, яка теж була передана до музею (Кулатова, Супруненко 2010, с. 30) (табл. 6).

12) Могильник Безодня, на якому О. К. Тахтай виявив шість насипів. Відкривач пам'ятки датував її давньоруським часом (Тахтай 1928) (табл. 7).

13) Поселення Довжик, на якому В. О. Городцов виявив 19 зольників. На трьох із них археолог заклав розкопи (Городцов 1911, с. 145-146) (табл. 7).

14) Котелевське городище, згадане Філаретом (Філарет 1857, с. 96) (табл. 7).

15) Замкова гора в с. Куземин, яка описується без фактажу про наявність у цій місцевос-

ті археологічних об'єктів (Твердохлебов 1888, с. 113; Бобринской 1897, с. 127; Падалка 1905, с. 193, 196) (табл. 7).

Важливо, що на сучасному етапі вивчення комплексу дослідники наводять перші дані щодо культурно-хронологічних позицій пам'яток. Так, предмети з городища датують скіфським часом такі археологи (Бобринской 1897, с. 127; Ляскоронский 1907, с. 178; Городцов 1911, с. 93-161) (табл. 1) та їхні наступники (Тахтай 1928, с. 286; Фукс 1928; Щербаківський 2017). Про деякі об'єкти повідомляється лише описово. Зауважимо, що вчені роблять висновки про те, що знахідки з некрополів, зольників округи фортеці культурно-хронологічно близькі до матеріалів, що походять із поселень Більського городища (Ляскоронський 1907, с. 179; Городцов 1911, с. 137). На початку XX ст. дослідники чітко визначили, що майдани не є хронологічно однорідними з пам'ятками-складовими комплексу та більш пізніми (Городцов 1911, с. 101, 138-139, 160-

Рис. 10. План уроч. Скоробір із нанесенням досліджених В. О. Городцовим у 1906 р. курганів та майданів

Fig. 10. Map of the Skorobir tract with the locations of the investigated burial mounds and maidans by V. O. Gorodtsov in 1906

161) (табл. 1, 6). До того ж О. К. Тахтай вказував, що на зафіксованому ним некрополі в найближчій окрузі Більського городища (південно-східний сектор) виявлено поховання із західною орієнтацією (Тахтай 1928) (табл. 7).

Інформацію про наявність зольників у південно-східній частині городища подали М. К. Фукс і О. О. Потапов (Мироненко, Супруненко 2021, с. 233) (табл. 3). Однак, як видається, цих даних замало для віднесення поселення² до списку виявлених (відкритих) пам'яток у межах цього періоду. Те саме стосується й інформації щодо ймовірного дослідження О. К. Тахтаєм курганного некрополя «Б», поселень Кутул та Безодня І (Корост, Супруненко 2020, с. 155; Супруненко, Корост, Шапорда 2018, с. 379).

За підсумками проведених досліджень у межах обраного періоду було отримано важливі дані про захисні споруди Більського городища. Зокрема, станом на середину XX ст. дослідники зробили чотири розрізи оборонної лінії та зня-

² Припускається, що це селище в уроч. Кутул

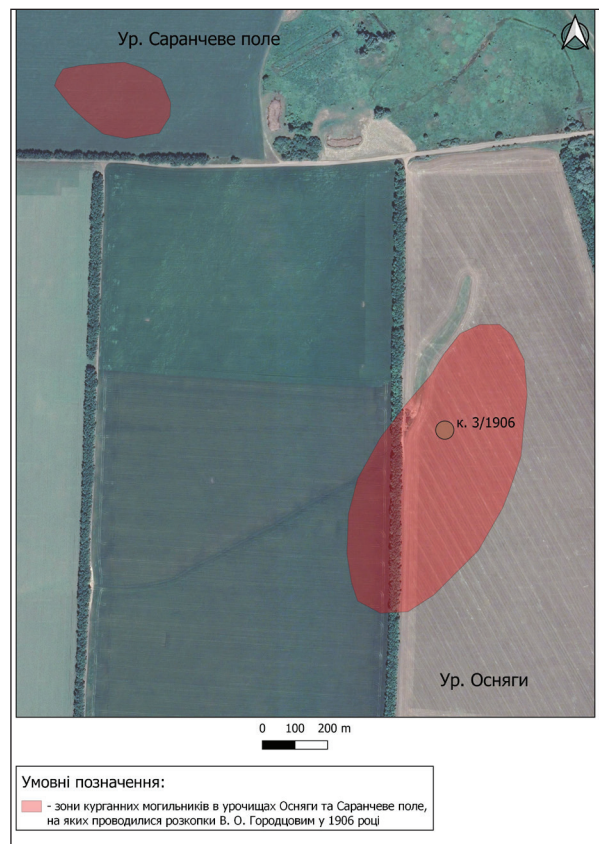

Рис. 11. План уроч. Осняги та Саранчеве поле з позначенням зон, на яких проводив дослідження В. О. Городцов у 1906 р.

Fig. 11. Map of the Osniahy and Sarancheve Pole tracts with the areas where V. O. Gorodtsov conducted research in 1906

ли 11 профілів на різних ділянках фортифікаційних зведень (рис. 8–9). Ці роботи проводив тільки В. О. Городцов (1911, с. 93, 95–96) (табл. 1–3).

Нині вдається точно локалізувати окремі досліджені курганні пам'ятки або ж визначити території, де проводилися розкопки (рис. 10–11). Це можливо зробити методом зіставлення даних (переважно картографічних) учених того періоду з напрацюваннями їхніх сучасників. При цьому слід обов'язково брати до уваги фіксацію розкопів минулих років під час новітніх робіт археологів (Гречко, Крютченко, Ржевуська 2018, с. 59–65). Сьогодні існує також можливість локалізації окремих досліджених об'єктів на території поселенських об'єктів (Задніков, Шрамко, Коротя 2022) (рис. 12). Видається також можливим визначення на місцевості зольника, який його вивчав В. О. Городцов у 1906 р. на поселенні Царина (Городцов 1911, с. 120–127) (рис. 13).

Підбиваючи підсумки, окреслимо основні наукові здобутки проаналізованого періоду вивчення території та округи Більського городища.

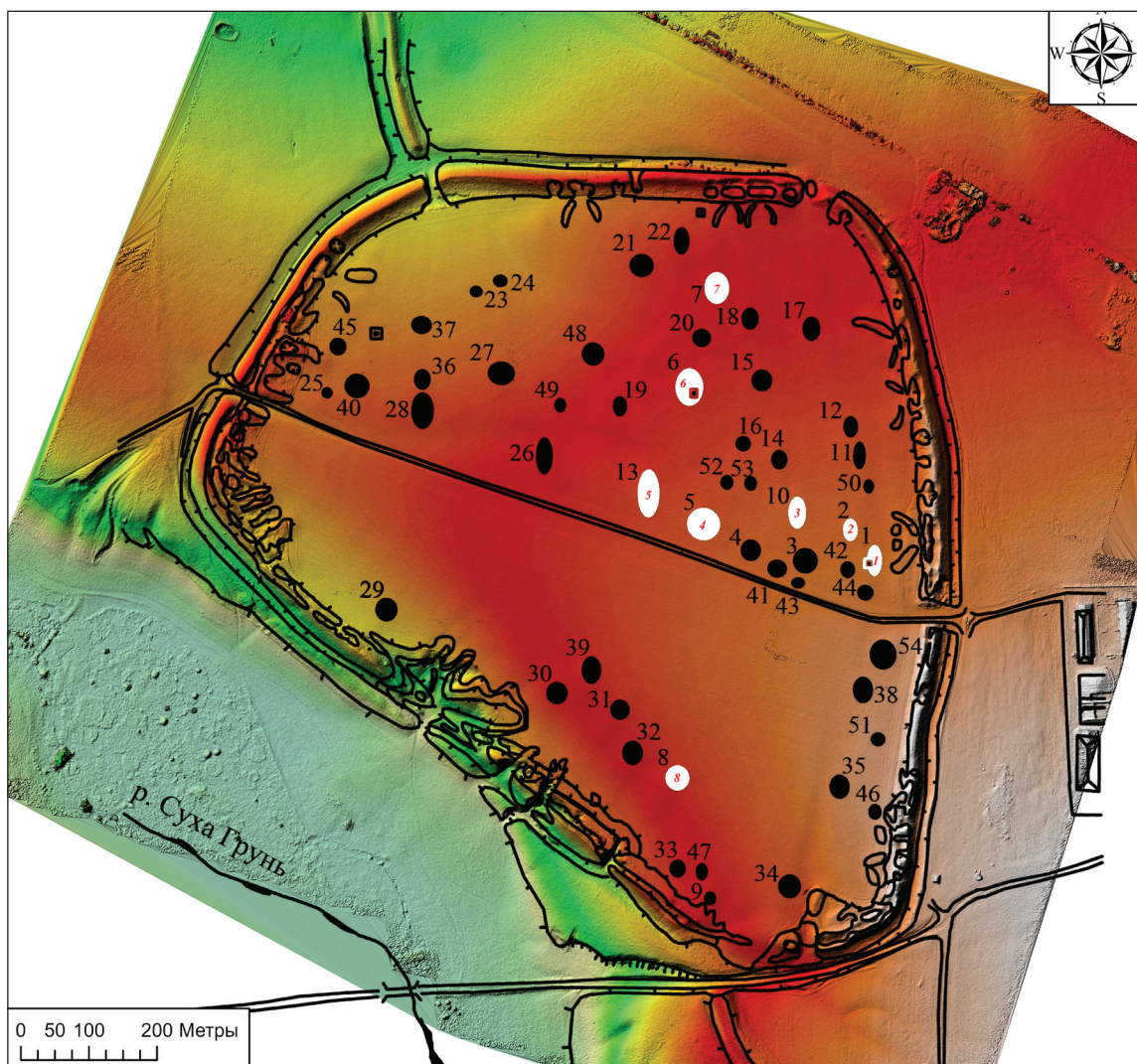

Рис. 12. План Західного укріплення Більського городища з нанесенням досліджених В. О. Городцовим 1906 р. зольників та сучасною нумерацією, за: Задніков, Шрамко, Коротя 2022, рис. 16–17

Fig. 12. Plan of the Western fortification of the Bilsk hillfort with the ash pits studied by Gorodtsov in 1906 and modern numbering, after: Задніков, Шрамко, Коротя 2022, рис. 16–17

В археологічній науці Більське городище поступово постає як масштабна, інформативна багатокomпонентна пам'ятка, головними складовими якої є Західне, Східне, Куземинське укріплення. Нині актуальною є проблематика функціонального призначення вказаних укріплень, детальний аналіз особливості їх розміщення, будівництва та функціонування.

По-друге, дослідники наводять беззаперечні докази того, що вали й рови Великого укріплення є складовою частиною Більського археологічного комплексу. Якісно укладаються нові картографічні матеріали Більського городища. Виявляються перші пам'ятки (поселення, курганні некрополі) в межах Великого укріплення Більського городища.

Дослідники розглядають питання хронології: Більського городища загалом і окремих його частин зокрема. Датування об'єктів здійснюється на основі аналізу артефактів: кераміки, предметів із металу, каменю, кістки, скла. При визначенні культурно-хронологічних позицій пам'яток береться до уваги античний імпорт. Дослідження набувають ознак мультидисциплінарності. Археологи враховують дані остеологічного, антропологічного аналізів.

У межах проаналізованого періоду здійснюється археологічне дослідження фортифікацій Більського городища. При цьому проводяться обстеження з метою точного визначення розмірів оборонної лінії Західного та Східного укріплень. Наводяться дані про внутрішній («Південний») вал у межах Більського городища.

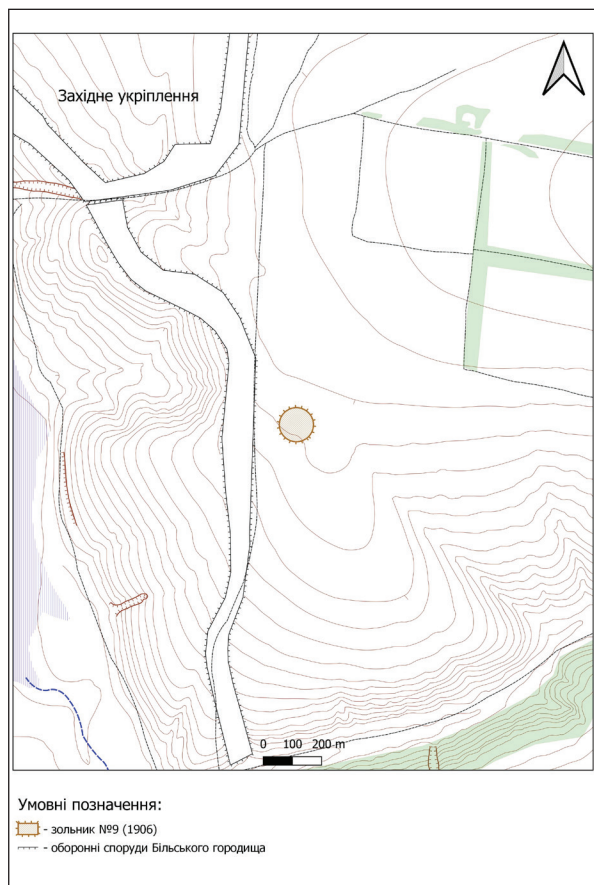

Рис. 13. План уроч. Царина з позначенням зольника 9, розкопаного В. О. Городцовим у 1906 р.

Fig. 13. Plan of the Tsaryna tract with the designation of the ash pit no. 9, excavated by V. O. Gorodtsov in 1906

Здійснюються перші дослідження на поселенських пам'ятках Більського городища. При цьому приділяється увага зольникам. Публікується план розміщення зольників Західного укріплення. Фіксується процес підготовки перших описів поселенських об'єктів околиць Більського городища, надалі на них здійснюються обстеження та розкопки. Проводяться археологічні розкопки

Арандаренко, Н. 1848–1852. *Записки о Полтавской губернии Николая Арандаренка, составленная въ 1846 году: въ трехъ частяхъ*, I—III. Полтава: Въ типографии Губернского Правления.

Артамонов, М. И. 1949. *Этногеография Скифии. Ученые записки Ленинградского университета. Серия исторических наук*, 13: Археология. Ленинград (б. и.), с. 129–171.

Артамонов, М. И. 1974. *Киммерийцы и скифы*. Ленинград: Издательство Ленинградского университета.

Бобринской, А. А. 1897. Сведения о различных курганах и земляных сооружениях, находящихся в Зеньковском у Полтавской губ., в окрестностях с. Глинища, и на границе губерний Полтавской и Харьковской. В: *Отчет Императорской археологической комиссии за 1895 г.* Санкт-Петербург: Издательство ИАК, с. 125–128.

Гавриш, П. Я., Копил, В. В. 2010. *Загадка стародавнього Гелона*. Полтава: Дивосвіт.

на більських курганных некрополях. Могилишки та їх частини картографуються.

На цьому етапі розглядається проблематика хронологічної та культурної близькості матеріалів із поселенських об'єктів і курганных некрополів Більського городища.

У межах обраного періоду розпочинається дослідження майданоподібних споруд у межах Більського археологічного комплексу. Здійснюється вивчення розвитку селітроварної справи в межах комплексу та її вплив на збереження пам'яток Більського городища і його округи. Фіксуються пам'ятки давньоруського часу в окрузі городища.

У цей період вивчення Більська опубліковано перші матеріали з аргументацією щодо правильності ототожнення Більського городища з древнім Гелоном. Розпочато процес розгляду причин та ініціаторів зведення Більського комплексу. Опубліковано перші дані щодо стану збереження археологічних складових Більського комплексу.

На цьому етапі проводиться підготовка та публікування описів старожитностей, випадково знайдених у межах комплексу. Започатковано передачу виявлених місцевим населенням археологічних предметів до музейних закладів. Здійснюється підготовка якісних публікацій за результатами проведених археологічних розвідок та розкопок.

Найголовнішим підсумком даного періоду, безумовно, є створення фундаментальної основи для проведення масштабного вивчення Більського археологічного комплексу в подальшому. При цьому спостерігається поступове становлення Більського городища як еталонної пам'ятки, надзвичайно важливої для науковців, які досліджують проблематику скіфської епохи.

Надійшла 29.08.2024

Гавриш, П. Я. 2012. *Більська давнина: нариси з історії села Більська на Полтавщині від часу заснування до 1917 р.* Полтава: Дивосвіт.

Гавриш, П. Я. 2016. *Більське городище (місто Гелон): реалії і міфи*. Полтава: АСМІ.

Гавриш, П. Я. 2017. *Більська минушина*. Полтава: АСМІ.

Геродот. 1993. *Історії в дев'яти книгах*. Переклад, передмова та примітки А. О. Білецького. Київ: Наукова думка.

Городцов, В. А. 1911. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде, Полтавской губернии, в 1906 году. В: Уварова, П. С. (ред.). *Труды четырнадцатого археологического съезда в Чернигове 1909*, III. Москва: Типография Г. Лисснера и Д. Собко, с. 93–161.

Гребеняк, В. 1913. Чернігівський археологічний з'їзд і його «Труди». *Записки Наукового товариства імені Тараса Шевченка*, CXIV, кн. II. с. 167–168.

Гречко, Д. С. 2015. Результати археологічних досліджень Куземинського укріплення. В: Корост, І. І. (відп. ред.). *Археологічні дослідження Більського городища — 2014*. Київ; Котельва: ЦП НАН України; УТОПІК, с. 35-49.

Гречко, Д. С., Крюченко, О. О., Ржевуська, С. С. 2018. Археологічні дослідження Більського археологічного комплексу в 2017 році. В: Корост, І. І. (відп. ред.). *Археологічні дослідження Більського городища — 2017*. Київ; Котельва: ЦП НАН України; УТОПІК, с. 42-74.

Гречко, Д. С., Крюченко, О. О. 2019. Дослідження «Південного» валу Більського городища. В: Корост, І. І. (відп. ред.). *Археологічні дослідження Більського городища — 2018*. Київ; Котельва: ЦП НАН України; УТОПІК, с. 61-68.

Грінченко, В. І. 1925. Зі старої культури. *Знання*, 4, с. 10, 17.

Грінченко, В. А. 2014. Зі старої культури. In: Корост, І. І. (відп. ред.). *Археологічні дослідження Більського городища — 2014*. Київ; Котельва: ЦП НАН України; УТОПІК, с. 111-114.

Задніков, С. А., Шрамко, І. Б., Коротя, О. В. 2022. Оновлений план розташування зольників у межах Західного укріплення Більського городища. В: Корост, І. І. (відп. ред.). *Феномен Більського городища — 2022*. Київ; Котельва: ЦП НАН України; УТОПІК, с. 81-115.

Кордт, В. А. (ред.). 1910. *Материалы по истории русской картографии*, 2. Киев (б. и.).

Корост, І. І., Супруненко, О. Б. 2020. О. К. Тахтай і вивчення Більського городища та його округи. В: Супруненко, О. Б. (відп. ред.). *Старожитності Лівобережного Подніпров'я*. Полтава; Харків: Майдан, с. 152-161.

Корост, І. І. 2024. Деякі актуальні проблеми на сучасному етапі наукового вивчення Більського археологічного комплексу. В: Оліцький, В. О. (відп. ред.). *Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації*. Матеріали VI Міжнародної наукової конференції. Суми, 8-9 грудня 2023 р. У двох частинах, 1. Суми: ФОП Цьома С. П., с. 137-141.

Кулатова, І. М., Супруненко, О. Б. 2010. *Кургани скіфського часу західної округи Більського городища*. Київ: ЦП НАН України; УТОПІК.

Ляпушкін, І. І. 1947. Поселення епохи заліза в басейні р. Ворсклы. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, XVII, с. 122-132.

Ляскоронский, В. Г. 1907. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рек Псла и Ворсклы. В: Уварова, П. С. (ред.). *Труды четырнадцатого археологического съезда в Екатеринославе 1909*, I. Москва: Типография Г. Лисснера и Д. Собко, с. 158-210.

Макаренко, Н. 1917. *Городища и курганы Полтавской губернии (сборник топографических сведений)*. Издание Полтавской ученой архивной комиссии. Полтава: Тип. Т-во Печатного Дела.

Мельникова, І. С. 2006. Матеріали з Більського городища та його округи у зібранні Полтавського краєзнавчого музею. В: Супруненко, О. Б. (відп. ред.). *Охорона та дослідження пам'яток археології: Матеріали 7-го науково-практичного семінару*. Полтава: Техсервіс, с. 30-32.

Мироненко, К. М., Супруненко, О. Б. 2021. До публікації звіту про розвідку на Більському городищі 1927 р. М. К. Фукса. В: Корост, І. І. (відп. ред.). *Археологічні дослідження Більського городища — 2020*. Київ; Котельва: ЦП НАН України; УТОПІК, с. 223-250.

Мокляк, В. О. 2021. Невідома інформації про Більське городище на Полтавщині. В: Корост, І. І. (відп. ред.). *Археологічні дослідження Більського городища — 2020*. Київ; Котельва: ЦП НАН України; УТОПІК, с. 261-270.

Нестуля, А. А. 1990. Охрана памятников археологии Полтавщины в первые годы советской власти. В: Білоус, Г. П. (відп. ред.). *Охорона та дослідження пам'яток археології Полтавщини*. Тези доповідей Третього облас-

ного науково-практичного семінару. Полтава, квітень 1990 р. Полтава: Полтава, с. 3-5.

Осадчий, Є. М. 2017. Археологічні розвідки на території фортеці сотенного містечка Куземин. В: Корост, І. І. (відп. ред.). *Археологічні дослідження Більського городища — 2016*. Київ; Котельва: ЦП НАН України; УТОПІК, с. 286-292.

Осадчий, Є. М., Берест, Ю. М. 2020. «Чертеж пасечных угодий вдоль реки Ворсклы между городом Олешней Яблоновского уезда и литовскими городами Куземиным, Грунь Черкасской (1652) г.». В: Корост, І. І. (відп. ред.). *Феномен Більського городища — 2020*. Київ; Котельва: ЦП НАН України; УТОПІК, с. 356-361.

Падалка, Л. В. 1905. Древние земельные сооружения в пределах Полтавской губернии. I. О древних городках, городищах и насыпанных валах. В: Василенко, В. И., Падалка, Л. В., Павловский, И. Ф. (ред.). *Труды Ученой Архивной комиссии*, 1. Полтава: Электрическая Типо-литография И. А. Дохмана, с. 155-225.

Сапожников, И. В. 2007. Новые документы 1910–1917-х годов к биографиям П. П. Ефименко и Ф. К. Волкова. В: Толочко, П. П. (ред.). *Старожитності степового Причорномор'я і Криму*, XIV. Запоріжжя (б. в.), с. 222-230.

Скорий, С. А., Супруненко, О. Б., Приймак, В. В., Коротя, О. В. 2008. До питання про Куземинське укріплення Більського городища. *Археологія*, 3, с. 102-105.

Скорий, С. А., Окатенко, В. Н., Зимовец, Р. В. 2020. Исследование погребальных памятников в окрестностях Бельского городища. В: Корост, І. І. (відп. ред.). *Археологічні дослідження Більського городища — 2019*. Київ; Котельва: ЦП НАН України; УТОПІК, с. 14-51.

Супруненко, О. Б. 2001. Про «південний» вал на території Великого укріплення Більського городища. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 2, с. 72-77.

Супруненко, О. Б. 2018. Об'єкти археологічної культурної спадщини. В: Супруненко, О. Б. (упоряд.). *Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Котелевський район*. Полтава: АСМІ, с. 25-158.

Супруненко, О. Б. 2021. Більське городище в описі Миколи Арандаренка. В: Корост, І. І. (відп. ред.). *Археологічні дослідження Більського городища — 2020*. Київ; Котельва: ЦП НАН України; УТОПІК, с. 251-260.

Супруненко, О. Б., Корост, І. І., Шапорда, О. М. 2018. Селище Безодня I, скіфський час (VI—IV ст. до н.е.). В: Супруненко, О. Б. (упоряд.). *Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Котелевський район*. Полтава: АСМІ, с. 379-381.

Супруненко, О. Б., Шерстюк, В. В., Пуголовков Ю. О. 2010. *Селітроварницький стан на Більському городищі*. Київ: ЦП НАН України; УТОПІК.

Тахтай, А. Т. 1928. Археологічна робота музею 1926–27 р. В: Бендревський, В., Риженко, Я., Гавриленко, М. (ред.). *Збірник, присвячений 35-річчю музею*, I. Полтава: Полтава-Поліграф, с. 286.

Твердохлебов, А. Д. 1888. Котельва. *Харьковский сборник*, 2, с. 113-130.

Филарет (Гумилевский). 1857. *Историко-статистическое описание Харьковской епархии*, 3. Москва.

Филарет (Д. Г. Гумилевский). 2005 *Историко-статистическое описание Харьковской епархии*. В 3-х томах, 1. Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы.

Фірсов, К. Б. 1996. Матеріали Більського городища та його округи у зібранні та експозиціях Державного історичного музею. В: Супруненко, О. Б. (відп. ред.). *Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи*. Полтава: Археологія, с. 55-59.

Фукс, М. К. 1928. *Більське городище (досліді 22/VII — 20/VIII 1927 р.)*. Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. ВУАК, 116/45.

Шафонский, А. Ф. 1851. *Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малая Россия, из частей коей оное наместничество составлено, сочиненное Действительным статским советником и Кавалером Афанисием Шафонским, с четырьмя географическими картами, в Чернигове, 1786 года*. Киев: Издательство Судиненко М. И.

Шрамко, Б. А. 1975. Крепость скифской эпохи у с. Бельск — город Гелон. В: Тереножкин, А. И. (отв. ред.). *Скифский мир*. Киев: Наукова думка, с. 94-132.

Шрамко, Б. А. 1987. *Бельское городище скифской эпохи (город Гелон)*. Киев: Наукова думка.

Шрамко, Б. А. 1996. Раскопки В. А. Городцова на Бельском городище в 1906 г. (по материалам коллекции ГИМ). В: Супруненко, О. Б. (відп. ред.). *Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи*. Полтава: Археологія, с. 29-54.

Шрамко, Б. А. 2006. На захист В. О. Городцова (з приводу публікації П. Я. Гавриша). *Археологія*, 3, с. 84-86.

Шрамко, Б. А. 2018. Раскопки В. А. Городцова на Бельском городище в 1906 г. (по материалам коллекции ГИМ). В: Корост, І. І. (відп. ред.). *Більське городище в наукових працях Б. А. Шрамка*. Котельва; Харків: Майдан, с. 492-504.

Шрамко, Б. А., Шрамко, І. Б., Задніков, С. А. 2018. Західне укріплення: зольник № 11 (1958). *Археологічний комплекс «Більське городище»*, 1. Харків; Котельва: Майдан.

Шрамко, І. Б., Задніков, С. А., Корост, І. І. 2018. Оборонительная система Восточного укрепления Бельского городища. *Археологія і давня історія України*, 2 (27), с. 77-100.

Шрамко, І. Б., Задніков, С. А., Корост, І. І. 2020. Захисні споруди Західного укріплення Більського городища: дослідження та інтерпретації. В: Корост, І. І. (відп. ред.). *Феномен Більського городища — 2020*. Київ; Котельва: ЦП НАН України; УТОПІК, с. 22-70.

Щербаківський, В. 2017. Географічне положення міста Гелон Георогота. В: Корост, І. І. (відп. ред.). *Археологічні дослідження Більського городища — 2016*. Київ; Котельва: ЦП НАН України; УТОПІК, с. 343-360.

Beauplan, G. V. 1648. *Delineatio generalis Camporum Desertorum vulgo Ukraina*. Available at: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/uk/e/e0/Delineatio_generalis_Camporum_Desertorum_vulgo_Ukraina_1648.jpg [Accessed 22 September 2024].

Getkant, F. 1635. *Tabula Geographica Ukrainas*. Available at: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/e5/Tabula_Geographica_Ukrainas.jpg [Accessed 22 September 2024].

Godziszewski, W. 1934. *Granica polsko-moskiewska wedle pokoju polanowskiego (wytyczona w latach 1634–1648)*. Krakow: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Jablonovski, A. (dział II-gl opisane). 1894. *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, tom 10: Ziemie Ruskie. Ukraina. Kijów-Braclaw. Źródła dziejowe. T. XXI. Warszawa: Skład główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa.

Potapov, A. A. 1929. Inkustierte Keramik von Belsk. *Eurasia Septentrionalis Antiqua*, IV. Helsinki, S. 162-168.

Scherbakivskij, V. 1930. La situation géographique de la ville de Gelone d'Hérodote. In: Kostriewskij, J. (ed.). *Biblioteka Prehistoryczna*, t. I. Księga pamiątkowa ku uczczeniu siedemdziesiątej rocznicy urodzin prof. dr. Włodzimierza Demetriewicza. Poznań (w. ed.), p. 265-286.

Zannoni, R. 1772. Karta granic Polski y Rusysy, Zawierająca Część Połnocną Ukrainy, Bieg Dniepru od Chelmicza aż do Kiiowa, Deszny, Semu y Inszych Rzek mnicy znacznych Available at: <https://www.sbc.org.pl/dlibra/publication/40612/edition/37331> [Accessed 22 September 2024].

Ihor I. Korost

Director of the Historical and Cultural Reserve “Bilsk” of the Poltava Regional Council, PhD student of the Sumy State Pedagogical University named after A. S. Makarenko, ORCID – 0000-0002-7191-1149, korost_igor_1987@ukr.net

THE SET OF SITES OF THE TERRITORY AND VICINITY OF THE BILSK HILLFORT: MAIN RESULTS OF THE INITIAL STAGE OF RESEARCH

The article deals with the problems of studying the archaeological monuments of the Bilsk microregion in the period from the 18th to the first half of the 20th centuries. The first cartographic materials and descriptions of the Bilsk hillfort and sites of its districts are analysed. It is determined that the systematic scientific study of the microregion begins in the second half of the 19th century. The results of the first archaeological research in the microregion in 1906 by V. O. Gorodtsov are described in detail. Information about the discovered sites (a settlement, a burial, a fortification) of this period is presented, and the plans for some of them are highlighted. Some issues of studying the defensive structures of the Bilsk hillfort are analysed. The locations of cuts and profiling in the fortification areas are identified and marked on maps. A generalised list of discovered/described archaeological sites of the Bilsk complex as of the middle of the 20th century is prepared. The vision of a wide range of researchers regarding the constituent monuments of the Bilsk hillfort is analysed. In the article, the development of the idea of considering the settlement and its surroundings as a single large-scale archaeological complex is traced. The author's views on the possibility of modern localisation of some of the studied objects at the beginning of the last century are presented. In 2024, the ash hills of the Western fortification of the Bilsk hillfort, which were excavated by V. O. Gorodtsov in 1906, were identified. The main results of the Bilsk microregion research in the selected period are determined. The first publications of materials (in particular, by V. M. Shcherbakivskiy) on the possibility of identifying the Bilsk hillfort with the ancient city of Gelonus, which Herodotus wrote about, are highlighted and analysed.

Key words: Bilsk microregion, the territory and vicinity of the Bilsk hillfort, Western, Eastern, Kuzemin fortifications of the Bilsk hillfort, Scythian period sites, 18th — first half of the 20th centuries, archaeological research (explorations, excavations).

References

Arandarenko, N. 1848–1852. *Zapiski o Poltavskoi gubernii Nikolaia Arandarenka, sostavlennaja v 1846 godu: v trekh chastiakh*, I—III. Poltava: Vie tipografii Gubernskogo Pravleniia.

- Artamonov, M. I. 1949. Etnogeografiia Skifii. Uchenye zapiski Leningradskogo universiteta. *Seriia istoricheskikh nauk*, 13: Arkheologiya. Leningrad (w. ed.), p. 129-171.
- Artamonov, M. I. 1974. *Kimmeriitsy i skify*. Leningrad: Izdatelstvo Leningradskogo universiteta.
- Bobrinskoi, A. A. 1897. Svedeniia o razlichnykh kurganakh i zemlianykh sooruzheniakh, nakhodiashchikhsia v Zenkovskom u Poltavskoi gub., v okrestnostiakh s. Glinishcha, i na granitse gubernii Poltavskoi i Kharkovskoi. In: *OAK za 1895 g.* Sankt-Peterburg: Izdatelstvo IAK, p. 125-128.
- Havrysh, P. Ya., Kopyl, V. V. 2010. *Zahadka starodavnoho Helona*. Poltava: Dyvosvit.
- Havrysh, P. Ya. 2012. *Bilka davnya: narysy z istorii sela Bilka na Poltavshchyni vid chasu zasnuvannia do 1917 r.* Poltava: Dyvosvit.
- Havrysh, P. Ya. 2016. *Bilke horodyshche (misto Helon): realii i myfy*. Poltava: ASMI.
- Havrysh, P. Ya. 2017. *Bilka mynuvshyna*. Poltava: ASMI.
- Herodot. 1993. *Istoriia v deviaty knykhakh*. Pereklad, peredmova ta pryimky A. O. Biletskoho. Kyiv: Naukova dumka.
- Gorodtsov, V. A. 1911. Dnevnik arkheologicheskikh issledovaniy v Zenkovskom uезде, Poltavskoi gubernii, v 1906 godu. In: Uvarova, P. S. (ed.). *Trudy chetyrnatysatogo arkheologicheskago siezda v Chernigove 1909*, III. Moscow: Tipografiia G. Lissnera i D. Sobko, p. 93-161.
- Hrebniak, V. 1913. Chernihivskiy arkheolohichnyi zizd i yoho "Trudy". In: *Zapysky NTSh*, CXIV, kn. II. Lviv (w. ed.), p. 167-168.
- Hrechko, D. S. 2015. Result of archaeological research Kuzemin fortification. In: Korost, I. I. (exec. ed.). *Archaeological research of Bilsk hillfort — 2014*. Kyiv; Kotelva: TsP NAN Ukrainy; UTOPIK, p. 35-49.
- Hrechko, D. S., Kriutchenko, O. O., Rzheluska, S. S. 2018. Archaeological investigations of the Bilsk archaeological complex in 2017. In: Korost, I. I. (exec. ed.). *Archaeological research of Bilsk hillfort — 2017*. Kyiv; Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, p. 42-74.
- Hrechko, D. S., Kriutchenko, O. O. 2019. Investigation of the «Southern» rampart of Bilsk hillfort in 2018. In: Korost, I. I. (exec. ed.). *Archaeological research of Bilsk hillfort — 2018*. Kyiv; Kotelva: TsP NAN Ukrainy; UTOPIK, p. 61-68.
- Hrinchenko, V. I. 1925. Zi staroi kultury. *Znannia*, 4, p. 10, 17.
- Hrinchenko, V. A. 2014. From the old culture. In: Korost, I. I. (exec. ed.). *Archaeological research of Bilsk hillfort — 2013*. Kyiv; Kotelva: TsP NAN Ukrainy; UTOPIK, p. 111-114.
- Zadnikov, S. A., Shramko, I. B., Korotia, O. V. 2022. The updated plan for the location of ash hills within the boundaries the Western fortification of the Bilsk hillfort. In: Korost, I. I. (exec. ed.). *Phenomenon of Bilsk hillfort — 2022*. Kyiv; Kotelva: TsP NAN Ukrainy; UTOPIK, p. 81-115.
- Kordt, V. A. (ed.). 1910. *Materialy po istorii russkoi kartografi*, 2. Kyiv (w. ed.).
- Korost, I. I., Suprunenko, O. B. 2020. O. K. Takhtai and Study of Bilsk Site of Ancient Settlement and its Area. In: Suprunenko, O. B. (exec. ed.). *Antiquities of the Dnieper Left Bank Regions — 2020*. Poltava; Kharkiv: Maidan, p. 152-161.
- Korost, I. I. 2024. Deaki aktualni problemy na suchasnomu etapi naukovooho vyvchennia Bilskoho arkheolohichnoho kompleksu. In: Olitskyi, V. O. (exec. ed.). *Istoryko-kraieznavchi doslidzhennia: tradytsii ta inovatsii*. Materialy VI Mizhnarodnoi naukovoii konferentsii. Sumy, 8–9 hrudnia 2023 r. U dvokh chastynakh, 1. Sumy: FOP Tsoma S. P., p. 137-141.
- Kulatova, I. M., Suprunenko, O. B. 2010. *Barrows of the Scythian time by the western environs of the antient settlement in Belsk*. Kyiv: TsP NAN Ukrainy; UTOPIK.
- Liapushkin, I. I. 1947. Poseleniia epokhi zheleza v basseine r. Vorskly. *Kratkie soobshcheniia Instituta istorii materialnoi kultury*, XVII, p. 122-132.
- Liaskoronskii, V. G. 1907. Gorodishcha, kurgany i dlinnye (zmievye) valy po techeniiu rek Psla i Vorskly. In: Uvarova, P. S. (ed.). *Trudy chetyrnatysatogo arkheologicheskago siezda v Ekaterinoslave 1909*, I. Moscow: Tipografiia G. Lissnera i D. Sobko, p. 158-210.
- Makarenko, N. 1917. *Gorodishcha i kurgany Poltavskoi gubernii (sbornik topograficheskikh svedenii)*. Izdanie Poltavskoi uchenoi arkhivnoi komissii. Poltava: Tip. T-vo Pechatnago Dela.
- Melnikova, I. S. 2006. Materialy z Bilskoho horodyshcha ta yoho okruhy u zbiranni Poltavskoho kraieznavchoho muzeiu. In: Suprunenko, O. B. (exec. ed.). *Okhorona ta doslidzhennia pamiatok arkheolohii*. Materialy 7-ho naukovo-praktychnoho seminaru. Poltava: Tekhservis, p. 30-32.
- Myronenko, K. M., Suprunenko, O. B. 2021. To the Report Publication of Investigation at Bilsk hillfort in 1927 by M. K. Fuks. In: Korost, I. I. (exec. ed.). *Archaeological research of Bilsk hillfort — 2020*. Kyiv; Kotelva: TsP NAN Ukrainy; UTOPIK, p. 223-250.
- Mokliak, V. O. 2021. Unknown information about the Bilsk Hillfort in Poltava region. In: Korost, I. I. (exec. ed.). *Archaeological research of Bilsk hillfort — 2020*. Kyiv; Kotelva: TsP NAN Ukrainy; UTOPIK, p. 261-270.
- Nestulia, A. A. 1990. Okhrona pamiatnikov arkheologii Poltavshchiny v pervye gody sovetskoi vlasti. In: Bilous, H. P. (exec. ed.). *Okhorona ta doslidzhennia pamiatok arkheolohii Poltavshchyny*. Tezy dopovidei Tretoho oblasnoho naukovo-praktychnoho seminaru. Poltava, kviten 1990 r. Poltava: Poltava, p. 3-5.
- Osadchyi, Ye. M. 2017. Archaeological exploration in the fortress of the Kuzemyn squadron town. In: Korost, I. I. (exec. ed.). *Archaeological research of Bilsk hillfort — 2016*. Kyiv; Kotelva: TsP NAN Ukrainy; UTOPIK, p. 286-292.
- Osadchyi, Ye. M., Berest, Yu. M. 2020. «A Drawing of Beekeeping Grounds Along the Vorskla river Between the Town of Oleshnya, Yablunovsky District and the Lithuanian Cities of Kuzemyn, Grun Cherkasskaya» (1652). In: Korost, I. I. (exec. ed.). *Phenomenon of Bilsk hillfort — 2020*. Kyiv; Kotelva: TsP NAN Ukrainy; UTOPIK, p. 356-361.
- Padalka, L. V. 1905. Drevnie zemelnye sooruzheniia v predelakh Poltavskoi gubernii, 1. O drevnikh gorodkakh, gorodishchakh i nasypanykh valakh. In: Vasilenko, V. I., Padalka, L. V., Pavlovskii, I. F. (eds.). *Trudy Uchenoi Arkhivnoi komissii*, 1. Poltava: Elektricheskaiia Tipo-litografiia I. A. Dokhmana, p. 155-225.
- Sapozhnikov, I. V. 2007. Novye dokumenty 1910–1917-kh godov k biografiiam P. P. Efimenko i F. K. Volkova. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Starozhytnosti stepovoho Prychoronomoria i Krymu*, XIV. Zaporizhzhia (w. ed.), p. 222-230.
- Skoryi, S. A., Suprunenko, O. B., Pryimak, V. V., Korotia, O. V. 2008. To the Issue of Kuzemyn Fortification in Bilke Hillfort. *Arheologia*, 3, p. 102-105.

- Skoryi, S. A., Okatenko, V. N., Zimovets, R. V. 2020. The burial sites in the suburbs of Bilsk hillfort. In: Korost, I. I. (exec. ed.). *Archaeological research of Bilsk hillfort — 2019*. Kyiv; Kotelva: TsP NAN Ukrainy; UTOPIK, p. 14-51.
- Suprunenko, O. B. 2001. The Southern Mainland Wall on the Territory of the Belsk Hillfort's Big Bastion. *Archaeological chronicle of the Dnieper's Left-bank Ukraine*, 2, p. 72-77.
- Suprunenko, O. B. 2018. Obiekty arkeolohichnoi kulturnoi spadshchyny. In: Suprunenko, O. B. (comp.). *Register of monuments of history and culture of Ukraine: Poltava Region*. Poltava: ASMI, p. 25-158.
- Suprunenko, O. B. 2021. Bilsk Hillfort in Description of Mykola Arandarenko. In: Korost, I. I. (exec. ed.). *Archaeological research of Bilsk hillfort — 2020*. Kyiv; Kotelva: TsP NAN Ukrainy; UTOPIK, p. 251-260.
- Suprunenko, O. B., Korost, I. I., Shaporda, O. M. 2018. Selyshche Bezodnia I, skifskiy chas (VI—IV st. do n. e.). In: Suprunenko, O. B. (comp.). *Register of monuments of history and culture of Ukraine: Poltava Region. Kotelva District*. Poltava: ASMI, p. 379-381.
- Suprunenko, O. B., Sherstiuk, V. V., Puholovok Yu. O. 2010. *Saltpetre workhouse in the site of the ancient settlement of Bilsk*. Kyiv: TsP NAN Ukrainy; UTOPIK.
- Takhtai, A. T. 1928. Arkheolohichna robota muzeiu 1926–27 r. In: Bendrevskiy, V., Ryzhenko, Ya., Havrylenko, M. (eds.). *Zbirnyk, prysviacheniy 35-richchiu muzeiu*, I. Poltava: Poltava-Polihraf, p. 286.
- Tverdokhlebov, A. D. 1888. Kotelva. *Kharkovskii sbornik*, 2, p. 113-130.
- Filaret (D. G. Gumilevskii). 2005 *Istoriko-statisticheskoe opisanie Kharkovskoi eparkhii. V 3-kh tomakh*, 1. Kharkov: Kharkovskii chastnyi muzei gorodskoi usadby.
- Filaret (Gumilevskii). 1857. *Istoriko-statisticheskoe opisanie Kharkovskoi eparkhii*, 3. Moskva (w. ed.).
- Firsov, K. B. 1996. Materialy Bilskoho horodyscha ta yoho okruhy u zibranni ta ekspozytsiakh Derzhavnoho istorychnoho muzeiu. In: Suprunenko, O. B. (exec. ed.). *Bilsk horodyshe v konteksti vyvchennia pam'iatok rannoho zaliznoho viku Yevrazii*. Poltava: Arkheolohiia, p. 55-59.
- Fuks, M. K. 1928. *Bilsk horodyshe (doslidy 22/VII — 20/VIII 1927 r.)*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. VUAK, 116/45.
- Shafonskii, A. F. 1851. *Chernigovskogo namestnichestva topograficheskoe opisanie s kratkim geograficheskim i istoricheskim opisaniiem Maloyi Rossiia, iz chastei koei onoe namestnichestvo sostavleno, sochinennoe Deistvitelnym statskim sovetnikom i Kavalerom Afanisiem Shafonskim, s chetyrmi geograficheskimi kartami, v Chernigove, 1786 goda*. Kyiv: Izdatelstvo Sudienko M. I.
- Shramko, B. A. 1975. Krepost skifskoi epokhi u s. Belsk — gorod Gelon. In: Terenozhkin, A. I. (exec. ed.). *Skifskii mir*. Kyiv: Naukova dumka, p. 94-132.
- Shramko, B. A. 1987. *Belskoe gorodishche skifskoi epokhi (gorod Gelon)*. Kyiv: Naukova dumka.
- Shramko, B. A. 1996. *Raskopki V. A. Gorodtsova na Belskom gorodishche v 1906 g. (po materialam kollektsii GIM)*. In: Suprunenko, O. B. (exec. ed.). *Bilsk horodyshe v konteksti vyvchennia pamiatok rannoho zaliznoho viku Yevrazii*. Poltava: Arkheolohiia, p. 29-54.
- Shramko, B. A. 2006. In Defence of V. O. Horodtsov (concerning to the publication of P. Ya. Havrysh). *Arheologia*, 3, p. 84-86.
- Shramko, B. A. 2018. The excavations of V. A. Gorodtsov on Bilsk hillfort in 1906 (based on the collection of the State Historical Museum) (1996). In: Korost, I. I. (exec. ed.). *Bilsk hillfort in scientific papers of B. A. Shramko*. Kotelva; Kharkiv: Maidan, p. 492-504.
- Shramko, B. A., Shramko, I. B., Zadnikov, S. A. 2018. Western Fortification: Ashhill № 11 (1958). *Archaeological complex «Bilsk hillfort»*, 1. Kharkiv; Kotelva: Maidan.
- Shramko, I. B., Zadnikov, S. A., Korost, I. I. 2018. The defensive system of the Eastern Fortification of the Bilsk Hillfort. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 2 (27), p. 77-100.
- Shramko, I. B., Zadnikov, S. A., Korost, I. I. 2020. Protective Structures of the Western Fortification of the Bilsk Hillfort: Researches and Interpretations. In: Korost, I. I. (exec. ed.). *Phenomenon of Bilsk hillfort — 2020*. Kyiv; Kotelva: TsP NAN Ukrainy; UTOPIK, p. 22-70.
- Shcherbakivskiy, V. 2017. The geographical location of the city of Gelone d'Herodote Herodotus. In: Korost, I. I. (exec. ed.). *Archaeological research of Bilsk hillfort — 2016*. Kyiv; Kotelva: TsP NAN Ukrainy; UTOPIK, p. 343-360.
- Beauplan, G. V. 1648. *Delineatio generalis Camporum Desertorum vulgo Ukraina*. Available at: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/uk/e0/Delineatio_generalis_Camporum_Desertorum_vulgo_Ukraina_1648.jpg [Accessed 22 September 2024].
- Getkant, F. 1635. *Tabula Geographica Ukrainica*. Available at: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/e5/Tabula_Geographica_Ukrainica.jpg [Accessed 22 September 2024].
- Godziszewski, W. 1934. *Granica polsko-moskiewska wedle pokoju polanowskiego (wytyczona w latach 1634–1648)*. Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Jablonovskii, A. (dział II-gl opisane). 1894. *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, tom 10: Ziemia Ruskie. Ukraina. Kijów-Braclaw. Źródła dziejowe. T. XXI. Warszawa: Skład główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa.
- Potapov, A. A. 1929. Inkustierte Keramik von Belsk. *Eurasia Septentrionalis Antiqua*, IV. Helsinki, S. 162-168.
- Sčerbakivskij, V. 1930. La situation géographique de la ville de Gelone d'Hérodote. In: Kostrievskij, J. (ed.). *Biblioteka Prehistoryczna*, t. I. Księga pamiątkowa ku uczczeniu siedemdziesiątej rocznicy urodzin prof. dr. Włodzimierza Demetriewicza. Poznań (w. ed.), p. 265-286.
- Zannoni, R. 1772. Karta granic Polski y Rusysy, Zawierająca Część Połnocną Ukrainy, Bieg Dniepru od Chelmicza aż do Kiiowa, Deszny, Semu y Inszych Rzek mniey znacznych Available at: <https://www.sbc.org.pl/dlibra/publication/40612/edition/37331> [Accessed 22 September 2024].